

जा अंबा बाहरण नाटक.

3६५

१८१५

अंबा:—कर्मयोग ज्ञानयोग, भक्तियोग, त्याचप्रमाणे अंबे । हा प्रेमयोग
द्याच प्रेममूर्तीकडे तिला नेत आहे.

(पा. नं. ८०)

[फोटोग्राफर बी. एच्. जोशी लळगाव.]

प्रे म यो ग

ऊर्फ

अंबाहरण नाटक.

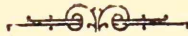
लेखक

केशव महादेव सोनाळकर

वकील, जळगांव.

वसंतपंचमी शके १८४५.

ता. १० माहे फेब्रुवारी १९२४

किंमत रुपया एक.

प्रकाशक

दिगंबर सिताराम वैद्य,
चिटणीस, काव्यप्रसारक मंडळ, ठाणे.

मुद्रक

लक्ष्मण भाऊराव कोकाटे,
'हनुमान' प्रेस, ३०० सदाशिव पेठ, पुणे शहर

आत्मनिवेदन.

या नाटकांत ' भक्तियोग ' ' ज्ञानयोग ' व ' कर्मयोग ' यांप्रमाणें ' प्रेमयोग 'ही असूं शकतो हें दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. मूळ पौराणिक कथेंतील पात्रांच्या स्वभावचित्रांत केलेले फेरफार रसिकांच्या आदरास पात्र होतील अशी आशा आहे.

नाटक रंगभूमीवर प्रयोगरूपानें आणल्याबद्दल गणेश नाटकमंडळीचे मालक श्री. पोतनीस, श्री. परांजपे व श्री. टिपणीस यांचा मी आभारी आहे. तसेंच हें नाटक रंगभूमीवर यशस्वी करण्यांत ज्या नटांनीं आपल्या अभिनय कुशलतेची भर टाकली त्या नटवगांच्याही मी आभारी आहे.

माझे सैही महाराष्ट्र शाहीर, दु. आ. तिवारी यांनीं जर या कामां मला सर्वतोपरी मदत केली नसती तर एवढ्या अल्पावकाशांत हें नाटक प्रसिद्धच झालें नसतें. त्यांचे आभार मानण्यापक्षां उपकृतच राहण्यांत मौज आहे.

हें नाटक काव्यप्रसारक मंडळ, ठाणें, यांनीं आपले मार्फत छापविलें. या वावर्तींत मंडळाचा व छापण्याचे वावर्तींत सर्वतोपरी मदत करणारे माझे कविमित्र गो. गो. अधिकारी यांचा मी ऋणी आहे. तसेंच अल्पावधांत हें पुस्तक सुंदर पेहेरावांत छापून दिल्याबद्दल पुणें येथील हनुमान प्रेसचे मालक श्री. कोकाटे यांचाही मी आभारी आहे.

शेवटीं मला निमित्तमात्रकरून ज्या शारदादेवीनें माझ्याकडून ही सेवा कौतुकानें करून घेतली त्या देवतेच्या चरणावर भक्तिभावानें मस्तक ठेवून हें आत्मनिवेदन पूर्ण करितों.

रसिकांचा नम्र,

के. म. सोनाळकर,

जळगांव-पू० खानदेश.

प्रेमयोग

ऊर्फ

अंवाहरण नाटक.

पात्रें

शाह्यः—सौभपति

अंवाः— }
अंबिकाः— } काशीराजाच्या कन्या

भीष्म

काशीराज

विचित्रवीर्यः—हस्तिनापूरचा राजा

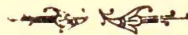
सत्यवतीः—विचित्रवीर्याची आई

मालविका }
मंदाकिनी } दासी
लवंगिका }

प्रेमांगदः—हस्तिनापूरचा सरदार

प्रतोदः—मालविकेचा भाऊ

भालदार, चोपदार, इतर मांडलिक राजे

प्रियसुहृत्

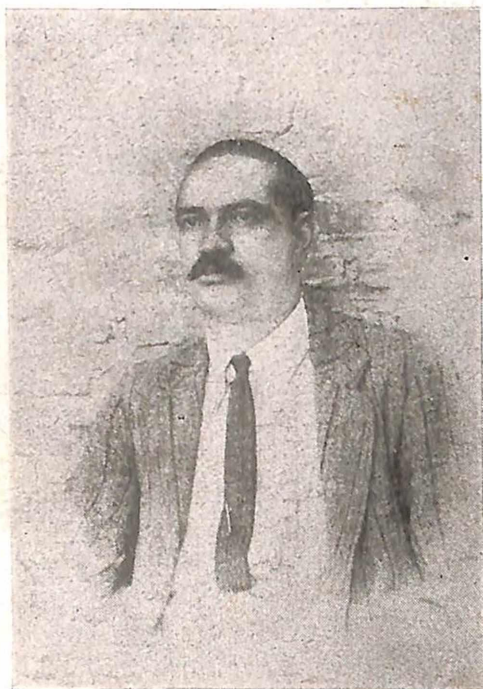
वामनराव लक्ष्मण नूलकर, एल्. एम्. अँड एस्.

ज्याच्या प्रेमळ व पवित्र सहवासांत प्रेमयोगाचा जन्म झाला आणि
आत्म्याचें अमरत्व व पुनर्जन्मतत्व यावर अढळ श्रद्धा असल्यामुळें
ज्या प्रेमी आत्म्याचा सहवास अनंत काल लाभणार
असा हृद विश्वास आहे, त्या आत्म्यास
प्रेमपूर्वक अर्पण.

प्रसिद्ध तत्ववेत्ते, कवि आणि वकील.

केशव महादेव सोनाळकर.

प्रेमयोग

ऊर्फ

अंबाहरण-नाटक

अंक १ ला

प्रवेश १ ला

[स्थळ-काशीराजाचें उपवन, अंबा उपवनांत चित्रपट रंगवीत आहे. चित्रपट रंगविण्याची सामुग्री पडलेली आहे. जवळ एक मोठा आरसा ठेविला आहे.]

अंबा:—किती वेळ तरी मी प्रयत्न करित्ये, पण तिकडच्या डोळ्यांत जें एक प्रकारचें दिव्य तेज खेळत असतं तें या निर्जीव चित्रपटावर मी कोणत्या रंगानं दाखवूं ? बालरवीच्या कोमल स्पर्शानं लज्जित होणाऱ्या या वनश्रीच्या डोळ्यांत तेंच तेज खेळत असतं म्हणून मी राजवाडा सोडून या उपवनांत आल्ये; पण ही हृष्टी वनदेवी मला तें तेज या चित्रपटावरलि डोळ्यांत कसं दाखवावं हें कांहींच शिकवीत नाही ! उलट या फुललेल्या गुलाबाच्या ताटव्याच्या रूपानं हं-सून ती राज्या उपहास मात्र करीत आहे. पण मी या बिचाऱ्या वनदेवीवर तरी कां रागवावं ? आपल्या प्रियकराच्या नेत्रांत असलेल्या जादूतं भासून जाऊन ही वनदेवी जर माझ्याप्रमाणंच वेडी बनली असेल, तर असल्या खुळीपासून मी तरी काय शिकणार ? पण हिला मी खुळी तरी कशी म्हणूं ? अंतःकरणांत उचंबळणारं स्वर्गीय प्रेम आपल्या डोळ्यांत सांठवून, दररोज अरुणोदयाची, आपल्या प्रियकराच्या अज्ञानाची आनंददायक बातमी आणणाऱ्या दूताची, मार्गप्रतीक्षा करीत असतां जी आपलं देहभान विसरून जाते, त्या या माझ्या सखीला मी

खुळी म्हणते तेव्हां माझंच देहभान ठिकाणावर नाही ! (विचार केल्यासारखे दाखवून) खरंच, पृथ्वीवरचे सगळे जरी रंग मी नाशित वसल्ये तरी प्रियकराच्या नेत्रांत दिसणारी स्वर्गीय प्रेमाची लकाकी या चित्रपटांत मी दाखविणार तरी कशी? पण हा चित्रपटाचा एवढा खटाटोप पाहिजे तरी कशाला ? माझ्या नेत्रांत सांठवून ठेविलेली प्रियकराची स्मृति या समोरच्या आरशांत मला लागेल तेव्हां जशीच्या तशी पाहतां येईल. (आरशांत पाहते तो त्यांत शाल्वाचे प्रतिबिंब दिसते, अंबा उठून दूर लाजून उभी राहते).

शाल्वः—अंबे ! तुला हा चित्रपट रंगदितांना पाहून तूं ज्या वनदेवीवर एवढा वेळ रागावली होतीस, तीच वनदेवी आपल्या कोमल करानीं हा चित्रपट रंगवित आहे असा मला भास झाला; व त्या कोमल कराना विश्रांति देण्याकरितां ते आपल्या हातानं घट्ट धरून तुला या त्रासांतून सोडवावं असं माझ्या मनांत आलं; पण तूं आपल्याच नादांत इतकी गर्क झाली होतीस की, तुला माझ्या पावलांची चाहूल देखील ऐकूं आली नाही ! जें तेज या चित्रपटांत तुला दाखवितां येत नाही म्हणून तूं हताश झाली होतीस तेंच तेज दाखविण्याची सर्व सामग्री तुझ्याजवळ असतांना तुझे तिकडे लक्ष देखील जात नाही ! पहा ! पहा ! तुझ्या या लज्जेनं आरक्त झालेल्या कपोलावर चित्रलेखनाच्या श्रमभाराने आलेल्या घर्मविंदुमध्ये हा बालरवि आपलें दिव्य तेज ओतून तुझ्या चित्रपटासाठीं स्वर्गीय रंगच तयार करित आहे ! ज्या वनदेवीनं आपली भीड खर्च करून आपल्या प्रियकराला तुझ्या चित्रपटासाठीं स्वर्गीय रंग तयार करण्याचं क्षुद्र काम करायला लावलं त्या तुझ्या सखीवर तूं विनाकारण रागावतस असं नाही का होतं ? अंबे ! प्रेमानं ओथंडून गेलेल्या तुझ्या नयनाब्जांनीं तुला या चित्रपटाकडे टक लावून पहात असतांना माझ्यापेक्षां या निर्जांब चित्रपटाचंच भाग्य मला अधिक वाटूं लागलं. व शेवटीं या चित्रपटाचा हेवा वाटून तुझी दिव्य दृष्टी या चित्रपटावरून काढून आपणाकडे आकर्षण करून घ्यावी म्हणून मला केवढा तरी खटाटोप करावा लागला ! पण शेवटीं मीच फसलों. कारण तुला प्रेमतंद्री लागलेली पाहून आपला त्रास होऊं नये म्हणून क्षणमात्र दूर गेलेली तुझी प्रियसखी लज्जा माझ्या परिचित शब्दानं धाऊन येऊन तुला विलगून वसली.

अंबाः—पण महाराज ! इतक्या प्रातःकाळीं या उपवनांत आपण आलांत तरी कसे ?

शाल्वः—यांत आश्चर्य वाटण्याजोगं कांहींच नाही. प्रेमानं मारून टाकलेल्या एकमेकांच्या अंतःकरणांत तेच प्रेम संदेशहारिकेचें काम इतक्या वेमालुमपणानं करीत असतं कीं, इतर जनतेला त्याची कल्पनाच करितां येत नाही. शिवाय सूर्य-कमलाचे डोळे ज्याप्रमाणें भगवान् सूर्यनारायणाकडे लागलेले असतात त्याप्रमाणें माझी अंतर्दृष्टीही साक्षात्कारी बनून माझ्या हृदयदेवतेकडे सारखी लागलेली असते. अंबे ! अशी उभी किती वेळ राहणार ? ही पहा, अशोकतराजी तुझ्या पदाघातानें भाग्योदय होण्याची वाट पहात असतां तूं ज्या फत्तरावर पाय ठेवून उभी आहेस त्या फत्तराला अजून पुष्पोद्गम होत नाही म्हणून आश्चर्यचकित झाली आहे. वन देवीनं पसरलेल्या या चित्तविचित्र पुष्पांच्या गालिचावर गजगतीनं पावलं टाकीत या शिलेवर बैस ? या बालरवीच्या प्रमळ राज्यांत हृदयस्थ सिंहासनावर बसलेल्या प्रेमदेवतेचे हुकूम पाळण्याकरितां हा दास तयार आहे (अंबेचा हात धरून तिला शिलेवर बसवितो व आपण जवळ उभा राहतो) .

अंबाः—महाराज ! आपण यायच्यापूर्वी हें उपवन कोकिलांच्या मधुर रवांनीं गजबजून गेलं होतं. मधून मधून चंडोलपक्षी आपल्या दिव्यलंकेरीनं वनदेवांच्या वल्लभाचं आगमन सुचवीत होता. पण आतां पाहत्ये तों जिकडे तिकडे सामसूम झाल्यासारखें दिसतें याचं काय बरं कारण असावं ? (शाल्वाकडे पाहून हंसते)

शाल्वः—तुला वाटतं तें मात्र कारण खास नाही. आपल्या श्रवणमनोहर गायत्रानं उन्मत्त झालेल्या कोकिलांनीं जोपर्यंत तुझा श्रवणमनोहर शब्द ऐकला नव्हता तोपर्यंत त्या आपल्याच तोऱ्यांत गात होत्या. परंतु तुझ्या मधुरवार्णानं त्यांचा गर्व नाहीसा होऊन आतां त्यांना तुझ्यापुढें आपल्या ताना घेण्याची लाज वाटूं लागली आहे.

अंबाः—(स्वगत) जे जे बोलावं तें तें अंगाशींच येतं. आतां विषयच बदलला पाहिजे. (उचड) महाराज ! या दासीच्या पत्रिकेला मान देऊन आपण एवढ्या तातडीनं एथें आलांत ह्या माझ्यावर अनुग्रहच झाला म्हणायचा ! पण आपल्याला येथें बरं वाटत नसेल, कारण आपल्या भव्य राजधानींतिल करमणुकीचीं असंख्य साधनं येथें नाहीत.

शाल्वः—बरं वाटत नाही हें माल खरं. माझ्या राज्यांत दिसणाऱ्या बऱ्याच गोष्टी येथेही मला दिसतात. पण त्यांच्या गुणधर्मांत भयंकर फरक दिसून येतो. रात्री सौधावर बसलों असतांना आपल्या कोमल किरणांनीं संतप्त रानाला आल्हाद

देणारा चंद्रमा या ठिकाणीं आपले गुणधर्म पार विसरून गेला आहेसा वाटतो. कारण कोमल किरणांच्या ऐवजी असह्य अर्शा अग्निवृष्टि करून तो मला घाबरा मात्र करीत असतो. पुण्यांतील पराग चोरून त्यांची आपल्या आंगाला उडी लावून, तिच्या सुगंधानं उन्मत्त झालेला पश्चिम वायु इतस्ततः मंदपणानं इथं संचार करीत नसून अग्निकणांचा वर्षाव करीत आहे असा मला भास होतो ! आजपर्यंत ज्या मनःस्थितीवर माझा तावा आहेसा मला वाटत होता ती मनःस्थिति देखील येथील वातावरणानं पार बदलून गेली. याच गोष्टींनीं कंटाळून मी आज उषःकालीं या उपवनाकडे आलों; हे काशीराजाचं उपवन आहे अशा समजुतीनं आंत शिरलों खरा; पण हें उपवन नसून नंदनवन असावं असंच मला वाटलं. इतक्यांत अप्सरेलाही लाजविणारी तुझी रम्यमूर्ति रंगदेवतेप्रमाणे आपल्या कोमल करानीं या निर्जीव चित्रपटाला सर्जीव करण्याच्या नादांत गुंग झालेली दिसली ! (अंवा लाजते) तुझ्यासारख्या देवतेच्या हातानं ज्याचा चित्रपट चालू आहे असा भाग्यवान् प्राणी तरी कोण हें जाणण्याची सहजच मला इच्छा झाली, व तो भाग्यवान् प्राणी प्रत्यक्ष मीच आहे हें समजण्यापासून इंद्रादि देव मला माझ्यापुढें तुच्छ वाटू लागले. देवांना देखील मानवांचा हेवा करावयास लावण्याची तुझी ही जादू पाहून मी अगदीं विस्मित झालों आहे. अंवे ! यावेळीं मी तुझ्याजवळ उपवनांत बसून नितांत सुंदर अशा स्वप्नसृष्टींत विहरत आहे असंच मला वाटतं. हे स्वप्न असल्यास जगाच्या अंतापर्यंत या स्वप्नसृष्टींत राहून स्वर्गमुखावर लथ मारण्यास हा तुझा दास शाल्व तयार आहे.

अंवा:—महाराज !—

शाल्व:—अंवे ! आतां हा ' महाराज ' शब्द तूं किती वेळ उच्चारणार ? प्रेमतंद्री लागली असतां ज्या गोड नांवानं तूं मला संबोधित होतांस तें नांव आतां उच्चारण्यास कोणती दूरकत आहे ? त्या गोड शब्दांत किती जादू भरलेली आहे याची तुला कल्पना तरी आहे ? त्या एका शब्दाचं स्वाभित्व मिळविण्यासाठीं हा शाल्व प्रत्यक्ष इंद्रादीं देखील संग्राम करील. अंवे ! तुझ्या सुंदर मुखांतून निघणाऱ्या त्या गोड शब्दाच्या जादूनं या शाल्वाच्या बाहुंत अद्वितीय पराक्रम खेळू लागेल, व जगांतील यच्चयावत् मानव माझ्या मुखाचा हेवा करतील !

अंवा:—प्रेमाच्या शब्दांत किती जादू भरलेली असते हें मला कळतं; (हंसून) पण त्या जादूचा परिणाम जादुगारावर देखील चालतो हें मात्र मला आतांच कळलं (लाजते).

शाल्वः—अंबे ! या वेळीं मात्र तूं मला निरुत्तर केलंस. तुम्ही स्त्रिया स्वभावतःच मोठ्या रसिक आणि चतुर असता. अंबे ! थोड्या वर्षापूर्वी मी तुझ्या पित्याच्या राजधानीत पाहुणा म्हणून कांहीं दिवस राहिलों. तुझ्या पित्यानेही एखाद्या सार्वभौम राजाप्रमाणें माझे स्वागत केलें. अप्सरांनाही लाजविणाऱ्या काशीराजाच्या कन्यांचा लौकिक लपविलेल्या कस्तूरीगंधाप्रमाणें सर्व जगभर पसरला होता. असल्या भूदेवतांचें दर्शन घ्यावं याच उद्देशानें मी इथें आलों होतो. तुझ्या अद्वितीय लावण्यानं मी थक्क होऊन गेलों ! तुझ्या विस्तृत भाल-प्रदेशावर विधात्यानं कोणत्या भाग्यवंताचें नांव लिहून त्याला धन्य केलें असेल, या विचारांत मी रात्रीच्या रात्री घालविल्या. तुझ्या सौंदर्यानं मारून गेलेला हा शाल्वराजा सौख्यशिखरावर बसविणं अगर दुःखाच्या खोल दरीत कायमचा खोदून देणं, हे अंबे ! तुझ्या या चिमुकल्या ओठावर खेळणाऱ्या एका हास्याच्या लहरींवर अवलंबून होतं ! रात्रंदिवस हृदयांत खेळणारी अंबेची मूर्ति मला काशीराजाच्या राजधानीतील प्रत्येक वस्तूत दिसूं लागली. अंबामय झालेला हा शाल्व तुझ्या नामस्मरणांत ब्रह्मानंद अनुभवूं लागला ! व त्याचरोबरच माझा तपश्चर्याही फळास आल्याचीं चिन्हे दिसूं लागलीं. शुक्रपक्षांतील चंद्रिकेप्रमाणं तुझें सौंदर्य प्रत्येक दिवशीं वृद्धिंगत होऊं लागलें. तुझ्या नभःकपोलावर लजेची विद्यु-ल्लता मधून मधून चमकूं लागली. विस्तृत भालप्रदेशावर स्वैरपणानं इतस्ततः संचार करणारा कचभार आपल्या स्वातंत्र्याचा दुरुपयोग करीत आहे, अशा समजुतीनं त्याला तूं आपल्या करकमलानं बद्ध करूं लागलीस. पूर्वीचे ते बोथट दृग्वाण आतां आपला जालीमपणा चांगलाच दाखवूं लागले. असल्या देवतेच्या प्रेमसमार्थीत मी निमग्न असतां तुझ्या स्वयंवराला अवश्य हजर राहण्याचा हुकूम फरमावणारी तुझी प्रणयपत्रिका घेऊन आलेली दासी मला कल्पलतेप्रमाणं वाटली व एका क्षणांत या शाल्वाला सौख्यशिखरावर बसवून इंद्रादि देवांना नूं मत्सरानं वेडं केलंस ! मुनींच्या समार्थीचा अकार्णी भंग झाला म्हणजे ते कोपा-विष्ट होतात; पण माझ्या प्रेम-समार्थीचा अशा गोड रीतीनें भंग झालेला पाहून माझ्या समार्थीचा भंग करणाऱ्या दासीवर शापाऐवजीं आशिर्वचनाचा मी वर्षाव केला. अंबे ! त्या वेळचा शाल्व तुझ्या स्मृतिपटावर अजून तसाच आहे हें पाहून आज मी धन्य झालों.

अंबाः—(हंसून) पण आशिर्वचनांच्या वर्षावाचरोबर केलेल्या पारितोषि-

कांच्या वर्षावाची मात्र आपणास आठवण राहिली नाही. तिला दिलेल्या असंख्य पारितोषिकांत ही आपली बहुमोल तसवीरही आपण देऊन टाकिली होती (शाल्वाची तसवीर त्यास दाखविते); पण माझ्या धूर्त दासीनं ही तसवीर आपल्याजवळ न ठेवितां ती मला अर्पण केली (लाजते) तेव्हांपासून ही नेहमीं मजजवळच असते.

शाल्वः—एकूण मी म्हटलं तेंच खरं. माझ्यापेक्षां या तसविरीचंच भाग्य मोठे म्हणायचं.

लवंगिकाः - (पडद्यांत मोठ्यानं)—“मंदाकिनी ! अग मंदाकिनी ताईसाहेबांच्या स्नानाची वेळ झाली तरी ही आपली इकडे तिकडे रेंगाळते ! कुठं तरी मनोराज्य करीत बसली असेल झालं” (प्रवेश करिते.) (अंवा व शाल्व यांना पाहून—) (स्वगत) अगत्राई, वेलचीच्या दाण्यांत हिंगाच्या खड्याप्रमाणंच माझी गत झाली म्हणावयाची. (जाऊं लागते)

अंवाः—लवंगिके ! खरीच का माझ्या स्नानाची वेळ झाली ! जा तर त्या मंदाकिनीचा तपास कर. जातांना हा चित्रपट व ते रंगाचे पेले माझ्या महालांत नेऊन ठेव. आणि आपलं तोंडही जरा ताव्यांत ठेव ?

(पडदा पडतो.)

प्रवेश २ रा.

स्थळः—रस्ता.

पात्रेः—मालविका व मंदाकिनी.

मंदाकिनीः—(आपल्याशींच पुटपुटत) होय चमत्कारच, चमत्कार नाही तर काय ? नाहीतर ही तसवीर एकाएकी रात्रीं माझ्या निजायच्या खोलींत यावी कशी ? भुतांखेतांवर विश्वास ठेवण्याइतकी मी कांहीं भोळी नाही. चेदुक तर आमच्या राज्यांत कोणावर चालत नाही, हें मला पक्कं माहित आहे. तर मग ही तसवीर माझ्या खोलींत यावी कशी ? पण हा तसवीर आहे तरी कोणाची ? चेहऱ्यावरून व तसविरींतील पोषाखावरून ही एखाद्या सरदाराची तसवीर दिसते (तसवीर टक लावून पहाते) चेहऱ्यांत तरी आई किती जादू भरली आहे ! तसविरींतील चेहऱ्यावरून अदमास केला तर ही सरदारस्वारी तीसवत्तीसच्या

मुमाराची असावी. ते सगळं खरं. पण यांची तसवीर माझ्या खोलींत कां ? वरं माझ्या खोलींत असली तरी माझ्या निजायच्या खोलींत कां ? निजायच्या खोलींत असली तरी पलंगाखालीं कां ? यांचा माझा परिचय नाही. यांना मी पाहिलं नाही. हे पुरुष आहेत हे मी आपलं यांच्या पोषाखावरून म्हणते हो ! मग यांचं माझ्या खोलींत काम काय ? कां आले हे सांगायला यांना नाक नाही, कां आलां हे विचारायला मला लाज वाटते. मग यांचा खुलासा व्हायचा तरी कसा ? ते काहीं नाही. आधी हे कोण ? यांचे येथे काम काय ? हे कोणाला विचारून येथे आले ? याचा अगोदर शाहानिशा केला पाहिजे. (विचार केल्यासारखे दाखवून) हं हं, आतां आलं लक्षांत; आमच्या ताईसाहेबांना अशीच एक तसवीर मिळाली होती, त्यांनी ती तसवीर कोणाची काय वगैरे चौकशी केली व शेवटी ती तसवीर शास्त्रमहाराजांची ठरली. ताईसाहेब त्या तसवीरवर खूप होऊन गेल्या व शेवटी ती शास्त्रमहाराजांची आहे असं कळल्यावर त्यांना प्रणयपत्रिका पाठवून स्वयं-वराला मुद्दाम बोलावून आणिलं आहे असं मला मालविका सांगत होती. अशा तसवीरा घरांत सांपडू लागल्या म्हणजे लग्नाचा मुद्दत जवळ आहे असं समजावं. लहानपणापासून आज तीस वर्षे वावा मला नेहमी म्हणत असत कीं, तुझा जन्म जरी राजवराण्यांत झाला नाही तरी तुझं लग्न एखाद्या राजकन्येप्रमाणे जुळून येईल. ही तसवीर माझ्या खोलींत सांपडल्यापासून मला राहून राहून बावांच्या भविष्याची आठवण होते. ज्यातिष्यांच्या घरांत जवळ जवळ दीस धरें बावा भाडेकरा होत. तेव्हां बावांचं भविष्य काहीं खोटं म्हणतां येत नाही. बावांचं भविष्य आणि ही तसवीर यांचा काहीं संबंध असावा असं माझ्या मनाला वाटल्यापासून भावी पतिराजांची मूर्ति मला ध्यानीं, मनीं, स्वप्नीं सारखी दिसते. फरक इतकाच कीं, जी मूर्ति मला जागेपणीं डोळ्यांसमोर दिसते ती स्वप्नांत मात्र दिसत नाही. जागेपणीं आणि स्वप्नावस्थेत होणाऱ्या या भावी पतिराजांच्या अदलाबदलीनें माझा आतां स्वप्नावर विश्वासच बसत नाही. स्वप्न जर अशीं खरीं होती तर मी एव्हांना एक दोन मुलांची—(जीम चावते) (मालविका प्रवेश करिते)

मालविका:—काय ग मंदाकिनी ! काय चाललं आहे मनोराज्य ?

मंदाकिनी:—(स्वगत) एकलं कीं काय सटवीन ! (उघड) मला किनई आज राहून राहून आईची आठवण होते. आज सकाळपासून माझं मन अगदीं

उदास झालं आहे. म्हटलं जरा उपवनाकडे जावं म्हणजे कांहीं आठवण वमी होईल तर होईल. पण कांहीं केल्या आईची आठवण कांहीं रहात नाही (हुंदकां देत).

मालविका:—पण कायग भंदाकिनी ! आईची आठवण घालविण्यासाठी ही पदराखाली तसवीर कोणाची आणिली आहेस ?

भंदाकिनी:—आजोबांच्या आणि आईच्या चेहऱ्यांत कांहीं फारसा फरक नाही. तेव्हां म्हटलं आजोबांच्या ओठावर हात ठेवून आई डोळे मरून पाहतां येईल म्हणून मी आजोबांची तसवीर घेऊन आल्ये आहे हो.

(मालविका तसवीर हिसकाऊन घेते)

मालविका:—अग वा ! तर इग तुझी दुहेरी सोय झाली म्हणावयाची ! कारण आजोबांच्या ओठावर हात ठेविला म्हणजे आई डोळे मरून पाहतां येते, आणि हात काढला म्हणजे तुझी तसवीर तुला पाहायला सांपडते (हंसते व तसवीरीकडे पाहते)

भंदाकिनी:—(रागानें) मालविके, तूं किनई भारीच चषळ होत चाललीस हो. मला ही असली थश आवडायची नाही बरं का ! मी आतां ताईसाहेबांकडे जातें नि सांगतें कीं—

मालविका:—माझे आजोबा सरदार होते तेव्हां आतां मी कांहीं यापुढे दासीचं काम करणार नाही असंच कीं नाही ?

भंदाकिनी:—अग ए सटवे ! दे ती माझी तसवीर.

मालविका:—आतां बरोबर बोललीस. कारण आतां तुझ्या आजोबांच्या ओठावर हात नसल्यामुळं ही तुझी तसवीर हुबेहुब झाली (हंसते). हें प्रहा, भंदाकिनी ! अशी रागाऊं नकोस. आतां तुला खरं सांगूं का ? ही तसवीर माझ्या ओळखीची दिसते. या तसवीरीची मला जी माहिती आहे ती सगळी तुला सांगेन; पण त्याच्या अगोदर माझ्या प्रश्नांची नीट उत्तरं दिली पाहिजे ! बोल, आहेस का कबूल ?

भंदाकिनी:—(रागाऊन) मी तुझ्या प्रश्नांची नीट उत्तरं हि देत नाही आणि मला तुझी माहितीही नको. माझी तसवीर दे कशी ?

मालविका:—रागाचं सोंग अगदीं हुबेहुब आणलंस ग ! पण तुझ्या डोळ्यांना आणि गालांना थोडीशी तालीम कर्मी दिली. कारण तूं जरी रागावलेली

दिसतेस तरी तुझ्या डोळ्यांवरून आणि गालांवरून तुला या तसविरीची माहिती पाहिजे हे मला कळून चुकलं. मला अगोदर सांग, ही तसवीर तुला कोठे मिळाली ?

मंदाकिनी:—(रागाने) मी का कोठे चोरायला गेल्ये होत्ये ? माझ्या खोलीत सांपडली म्हणून ती माझी झाली.

मालविका:—हे पहा, आतां लाजू नकोस. या तसविरीवरोंवर एखादी प्रणय-पत्रिका होती की नाही ?

मंदाकिनी:—(लाजूत) मी नाही सांगत जा.

मालविका:—(स्वगत) चालली हरभन्धाच्या झाडावर चढत. मी नुसती तसवीरच ठेविली होती पण ही खुर्ची तिच्यावरोबर प्रणयपत्रिकाही होती असं भासविते. (उघड) तू नको सांगू वापडी, पण मला तें कळून चुकलं; त्या पत्रिकेत नांव-नव्हतं खरं की नाही ?

मंदाकिनी:—(लाजूत) मी कांहींच सांगत नाहीं जा.

मालविका:—तरी चालेल. मला एवढं कळलं की, त्या तसविरीवरोंवर एक प्रणयपत्रिका होती. पण तिच्यावर पाठविणाराच्या नांवाएवजी फक्त 'तुझा अंकित दास' एवढीच अक्षरं होती. खरं की नाही ? हे पहा मंदाकिनी, मला आतां सर्व कळून चुकलं. तुझ्या रूपानं तू कोणी तरी सरदार वेडा केला आहेस; तो सरदार आपल्या राज्यांतला नाही खास; प्रेमानं वेडा होऊन त्यानें आपली तसवीर व एक प्रणयपत्रिका तुला पाठविली. तू कांहीं त्याला आपलं मन कळू दिलं नाहीस म्हणून त्याला पत्रिकेवर नांव घालायचा धीर झाला नाही; पण ज्या अर्थी त्यानें प्रणयपत्रिका व तसवीर पाठविली आहे, त्या अर्थी तो तुझ्या तसविरीची व प्रणय-पत्रिकेची कुठं तरी वाट पहात आहे खास. मी या तसविरीवरून त्या सरदाराला ओळखलं. तेव्हां तो कोण, कोठला, हे माहित आहे, हे ठरलंच. तुला जर ही सोन्यासारखी संधि फुकट घ्यायची नसेल तर मला मोकळ्या मनाने सांग. म्हणजे माझ्याकडून होईल ती मदत मी तुला करीन.

मंदाकिनी:—तू माझी नेहमी थड थड करितेस, म्हणून माझा तुझ्यावर विश्वास बसत नाही. आतां तरी तू थड करित नाहीस कशावरून ?

मालविका:—अग वेडे ! तुला माहितच आहे की, तुझी थड केल्याशिवाय मला वरं वाटत नाही. पण तूच सांग एखाद्या महत्वाच्या कामांत मी कधीं

तुझी थडा केली आहे काय ? तुझं जर एकाद्या सरदारशीं लग्न झालं तर मला बरं नाहीं का वाटणार ? म्हणून मी म्हणतयें कीं, हा सरदार तुझ्या रूपाच्या जादूनं भारला आहे, तर त्याचा पत्ता काडून तूं त्याला प्रणयपत्रिका पाठविलीस, तर हा योग जुळून येईल; व अनायासें ताईसाहेबांच्या स्वयंवराच्या वेळीं शेकडों राजपुत्र येतील तेव्हां या सरदारालाही येथें यायला संधी मिळेल. म्हणून म्हणतयें तूं जर लवकर प्रणयपत्रिका पाठविलीस तर ताईसाहेबांच्या स्वयंवराच्या वेळीं तुझाही प्रीतिविवाह होऊन जाईल.

मंदाकिनीः—तुला खरं सांगू का ! तुला या सरदाराची माहिती आहे हें कांहीं मला खरं वाटत नाहीं.

मालविकाः—इतकंच ना ? या बाबतींत तुझी खाती केली म्हणजे तर तुला ही थडा वाटणार नाहीं ना ? अग वेडे ! तूं राजदरवारीं आतां कोठें वावरूं लागलीस; पण मी माझ्या जन्मावासूनच काशीराजाच्या राजवाड्यांत वाढिलें. तुला माहितच आहे कीं, हस्तिनापुरांत माझा भाऊ एका सरदाराच्या फारच प्रीतीतला आहे. तूं येथें यायच्यापूर्वीं एकदां हस्तिनापुराहून कांहीं सरदार येथें दरबारांत आले होते. त्यावेळीं त्यांच्याबरोबर प्रेमांगद म्हणून एक सरदार आला होता. त्याचीच ही तसवीर आहे. त्यानं तुला कुठं तरी पाहिलें असेल म्हणून चौकशी करून प्रणयपत्रिका व ही तसवीर पाठविलेली दिसते. तूं कधीं हस्तिनापुरास गेली होतीस का ?

मंदाकिनीः—(आठवल्यासारखें करून) हो, गेल्यें होतयें खरी; चित्तांगद-महागजांना राज्याभिषेक झाला तेव्हां मी बाबांच्या बरोबर गेल्यें होतयें. पण मी कांहीं कोणी सरदार तेव्हां पाहिला नाहीं हो.

मालविकाः—तूं कोणी सरदार पाहिला नसलास तरी तुला कोणी सरदारानें पाहिलें असेल. (चेष्टें) तूं बरीच आहेस ग ! हस्तिनापुरांत एका सरदाराला आपल्या जादूनं भारून पुन्हां आपली जशी त्या गांवचीच नाहीं !

मंदाकिनीः—(लाजून) पहा गेडे, तूं लागलीस पुन्हां थडा करायला !

मालविकाः—म्हणजे ! खरं देखील वोलूं नको का ? हें पहा, मी आतां माझ्या भावाला पत्र पाठवित्यें. आणि सगळ्या खुलासा करून येतयें. तोंपर्यंत तूं आपली प्रणयपत्रिका लिहून ठेव. चल आतां ताईसाहेबांच्या स्नानाची वेळ झाली.

मंदाकिनीः—पण मालविके ! तोंपर्यंत तुझ्या तोंडाला जरा कुलूप—

मालविका:—हे का सांगयला का पाहिजे ? पण तू जा आतां, मी ताई-साहेवांच्या वेणीकरितां थोडीं फुलं घेऊन येत्ये (भंडाकिनी जाते)

मालविका:—अगदीच खुळी ! पण या वेडीला असं कळत नाही कीं, जरा आरशांत पहावं. काय नाक, काय डोळे, काय वर्ण ! ठीक आहे. आतां अस्तं च करित्ये. या खुळीची प्रणयपत्रिका व तसवीर प्रतोदाच्या मार्फत प्रेमांगदाकडे पाठवित्ये. प्रेमांगदही हिच्याचप्रमाणे खुळा आहे. या वयांत प्रणयपत्रिका आलेली पाहून तो हुरळून जाईल; निदान या खुळीच्या प्रणयपत्रिकेचा व तसवीरीचा त्याच्यावर काय परिणाम होतो तें तर पाहू. प्रेमांगदावर जर या पत्रिकेचा इष्ट परिणाम झाला आहे असे दिसलं तर प्रतोदाला आपल्या मसलतींत घेऊन पुढें काय करायचं तें ठरवूं. नाही तर झालो एवढी थडा पुरे झाली. चला आतां थोडीशीं फुलं घेऊन राजवाड्यांत जावं (जाते)

प्रवेश ३ रा.

स्थल:—हस्तिनापूरचा विचित्रवीर्याचा दरवार.

पात्रे:—(भीष्म, विचित्रवीर्य, राजगुरु, जासूद, सरदार व अमात्य वगैरे)

(मुख्य सिंहासनावर भीष्म, शेजारच्या लहान सिंहासनावर विचित्रवीर्य व शेजारी राजगुरु, अमात्य इतर राज व सरदार; वर सज्जांत सत्यवती व इतर स्त्रिया).

भीष्म:—राजगुरु ! आजच्या या राज्याधिकारधारणसमारंभाच्या प्रसंगी सर्व मांडलिक राजे, सरदार व प्रजाजन यांनी प्रदर्शित केलेल्या आनंदांत माझं हृदय भरून आलं आहे. पुण्यप्रतापी शांतनु महाराजांच्या सिंहासनावर मांडलिक सरदार व इतर प्रजाजन यांची असलेली अढळ राजनिष्ठा या उत्सवप्रसंगी चांगलीच दिसून येते. शांतनुमहाराजांनी संपादन केलेले प्रजाप्रेम चित्तांगदमहाराजांनंतर विचित्रवीर्यमहाराजांनी केवळ कायम ठेवलं इतकंच नाही तर तें वृद्धिगत करून राजा व प्रजा यांचा परस्पर संबंध म्हणजे प्रेमळ पिता व आज्ञाधारक पुत्र यांच्या संबंधाप्रमाणेच असतो, हे सगळ्या जगाच्या निदर्शनास आणून दिलं. हस्तिनापुराच्या प्रेमळ व राजनिष्ठ प्रजेच्या मनाला पुण्यश्लोक शांतनुमहारा-

जांच्या अकालीं निधनानं अतिशय दुःख झालं. तरी देखील पितृतुल्य शांतनु-
महाराजांच्या दुःखांत खूर होऊन गेलेले प्रजाजन आपल्या दुःखांत वांटेकरी अस-
लेल्या राजवराण्याचा दुःखोद्रेग कमी करण्याकरितां सारखे झटत होते. चित्रांगद-
महाराज अज्ञानावस्थेत असतांना प्रेमळ व राजनिष्ठ प्रजेच्या साहाय्यानं, सत्यवती
मातोश्रींच्या आज्ञेनं, व पुण्यप्रतापी पूर्वजांच्या आशिर्वचनानं, या वृद्ध भीष्माला
या अवाढव्य राज्याचा राजशकट हाकणं सुकर झालं. तरी देखील प्रजेच्या सुखाची,
तिच्या सांपत्तिक उन्नतीची, व एकंदर राष्ट्राच्या उत्कर्षाची सर्व जबाबदारी माझ्या
शिवावर एकाएकीं पडल्यामुळं मी गांगरून गेलों. त्यावेळीं राजनीतिनिपुण
अमात्य व धर्ममार्तंड राजगुरु यांच्या साहाय्यानं ती वेळ निभावून गेली. शांतनु-
महाराजांच्या प्रजावात्सल्याची कीर्ति पुढे कायम ठेवण्याची जबाबदारी कांहीं
लहानसहान नव्हती.

अमात्यः—आणि ती जबाबदारी ओळखून सत्यप्रतिज्ञ भीष्ममहाराज वागले
हे सर्व आवालवृद्ध प्रजेला परिपूर्ण कळलंच आहे.

भीष्मः—वण याचं श्रेय मला नसून पुण्यवती मातोश्री सत्यवती यांनाच
आहे. माझ्यावर पूर्ण विश्वास टाकून चित्रांगदमहाराजांच्या अज्ञानावस्थेत हरएक
प्रसंगीं सल्लामसलत देऊन सत्यवती मातोश्रींनं माझा जो बहुमान केला त्यामुळंच
मला हा राज्यशकट चालविणं सुकर झालं.

सत्यवतीः—अलौकिक स्वार्थत्याग करून सगळ्या जगाला पितृभक्तीचा
धडा शिकविणाऱ्या भीष्मावर मी विश्वास टाकला यांत मी अधिक ने काय केले !

भीष्मः—मातोश्रींनं माझ्यावर टाकलेल्या विश्वासाला मी पात झालों हें
ऐकून मला समाधान वाटतं. सरदार हो ! ज्या प्रमाणं तेजस्वी वायुपुत्रानं जन्म-
तःच सूर्यबिंबाला हातं घातला त्याप्रमाणं वीरपुंगव चित्रांगदमहाराजांनीं
आपला पराक्रम प्रगट केला. दहावर्षांच्या अल्पवयांतच ते अतिरथींना भारी
झाले. महाराजांचा हा पराक्रम पाहून अज्ञानावस्थेतच महाराजांना राज्याभिषेक
केला. महाराजांच्या क्षात्रतेजावर लुब्ध झालेल्या प्रजेनं राज्याभिषेकप्रसंगीं जो
उत्साह व आनंद प्रगट केला त्याची आठवण आजोश्री सत्यवती व वृद्ध भीष्म
केव्हांही विसरणार नाहीत. समरांगणावर प्रत्यक्ष शांतनुमहाराजांवर चित्रांगद
महाराजांनीं ताण केली ! ही पृथ्वी ओल्या मातीच्या गोळ्याप्रमाणं महाराजांनीं
फिरविली, सर्व जगाला पादाक्रांत करून असंतुष्ट राहिलेल्या या नरशार्दूलानं शेवटीं

आपणास कोणी योद्धा राहिला नाही म्हणून अश्रु ढाळले ! या भूतलाचा नाद सोडून महाराजांनीं गंधर्वावर स्वारी केली. त्या वेळच्या महाराजांच्या अपूर्व उत्साहाचं चित्र रेखाटण्यास मी असमर्थ आहे. सतलोक पादाक्रांत करून प्रत्यक्ष इंद्राला इंद्रपदावरून ओढण्याची महाराजांची म्हत्वाकांक्षा पाहून सर्व प्रजाजन महाराजांच्या शौर्यावर मोहित झाले. भूलोकचा चित्रांगद व स्वलोकचा चित्रांगद यांच्या समरलीलेनं देवदेखील मोहून गेले. भूलोकच्या चित्रांगदानं स्वलोकच्या चित्रांगदाशीं सारखें तीन वर्षे युद्ध केले. अस्त्रविद्येंत निपुण असलेल्या भूलोकच्या चित्रांगदापुढें धर्मयुद्धांत आपला टिकाव लागणार नाही. अशी स्वलोकच्या चित्रांगदाची खात्री झाली व शेवटीं त्यानं मायावी कपट करून भूलोकच्या चित्रांगदाला अधर्मानं मारलं. आधींच शांतनुमहाराजांच्या विरहदुःखानं पोळलेल्या प्रजेला आपल्या इंद्रतुल्य चित्रांगदमहाराजांचा वियोग असव्य झाला; त्यावेळीं सत्यवती मानोश्रानं वारजातेप्रमाणं पुत्रशोक गिळून टाकून चित्रांगदमहाराजांच्या निधनानं रिक्त झालेल्या सिंहासनावर विचित्रवीर्यमहाराजांना बसवून पुन्हां राज्यशकट हांकण्याची जबाबदारी या वृद्ध भीष्मावर टाकली.

अमात्यः—म्हणूनच त्या वेळच्या सांपत्तिक संकटांतून प्रजेची सुटका झाली.

भीष्मः समरप्रिय चित्रांगदमहाराजांच्या कारकीर्दींत प्रजेची सांपत्तिक अवनति झाली होती ही गोष्ट खरी आहे. महाराजांची समरप्रियता पूर्ण करण्याकरितां त्यावेळीं उत्साहाच्या भरांत प्रजेनं आपल्या सांपत्तिक अवनतीकडे दुर्लक्ष केलं. सर्व पृथ्वी पादाक्रांत करण्याच्या नाहीं चित्रांगदमहाराज लागल्यामुळं राष्ट्रांतील व्यापार बंद पडला. सुपीक म्हणून सुवर्णभूमि हें यथार्थ नांव धारण करणाऱ्या आर्यावर्तांत दुर्भिक्षरुपी पिशाच वावरूं लागलं. अशा विकट प्रसंगीं प्रजाजनांच्या राजनिष्ठेच्या भक्कम पायावर जर ही राष्ट्रीय इमारत उभारलेली नसती तर ती या संकटपरंपरेच्या वावटळींत केव्हांच कैसळून गेली असती. त्या प्रसंगीं शांततेच्या मार्गाचं मला अवलंबन करावं लागलं. व्यापाराची मर्यादा विस्तृत करावी लागली. व्यापार करणाऱ्या प्रजाजनाला कांहीं नव्या सवलती देऊन जुने कर कमी करावे लागले. चांचे लोकांच्या धाकानं जलमार्गाचा व्यापार धोक्याचा वाटत असल्यामुळं त्यांच्यावर स्वारी करून जलमार्गाचा व्यापार प्रजेला खुला करून द्यावा लागला. चित्रांगदमहाराजांनीं पादाक्रांत केलेलीं असंख्य लहान लहान राज्ये वार्षिक करभार घेऊन स्वतंत्र करावीं लागलीं. अशा रीतीनं राज्य-

रक्षणाचा बोजा बऱ्याच अंशाने कमी होऊन खंडणीच्या रूपाने खालावलेल्या तिजोरीची भरती झाली. त्याच वेळीं विचित्रवीर्यमहाराजांच्या शिक्षणक्रमांतही फेरफार करावा लागला. या कार्मी मला अमात्यांची फार मदत झाली. अशा रीतीने राजनीतिनिपुण अमात्यांच्या तालमीत तयार झालेल्या विचित्रवीर्यमहाराजांना राज्याभिषेक करण्याचा शुभ काल प्राप्त झाला. नवीन स्वीकारलेल्या या राजकीय धोरणाने सुसंयत झालेल्या प्रजेने राज्यारोहणप्रसंगी अगणित संपत्ति खर्च करून आपली कृतज्ञता प्रगट केली. आजच्या या शुभ प्रसंगी सजानावस्थेत आलेल्या विचित्रवीर्यमहाराजांना राज्याधिकार अर्पण करून वृद्ध भीष्म आपल्या शिरावरची प्रजारक्षणाची जबाबदारी विचित्रवीर्यमहाराजांवर सोपवीत आहे. मांडलिक व सरदार हो ! हा राजदंड महाराजांना अर्पण करितांना या वृद्ध भीष्माला अत्यानंद होत आहे.

(सर्व उभे राहतात. भीष्म विचित्रवीर्याच्या हातांत राजदंड देतो.

व आपण बसलेल्या सिंहासनावर त्यास बसवून आपण त्याच्या

आसनावर बसतो. पडद्यांत वाघे वाजतात. व

सज्जांतून विचित्रवीर्यावर पुष्पवृष्टि होते)

विचित्रवीर्यः—मांडलिक व सरदार हो ! आजच्या सभारंभाने मी आनंद आणि दुःख यांच्या कैर्त्तित सांपडलों आहे. असे मला वाटते. हा राजदंड धारण करितांना माझ्या पुण्यश्लोक वडिलांची व माझ्या नरवीर बंधूंची आठवण होऊन कंठ दाटून येतो. असली नररत्ने आपणास सोडून स्वर्गलोकीं गेल्यामुळे आपण पंगु झालों आहों असंच मला वाटते. हा राजदंड धारण करितांना यापूर्वी ज्या नरवीरांनी तो धारण केला होता त्यांची उज्वल कीर्ति व प्रजावात्सल्य कायम राखण्याची मजवर आलेली जबाबदारी मी ओळखून आहे. तुमची राजनिष्ठा व तुमचा उत्साह पाहून हे व्रत मी तुमच्या भदतीने चालवू शकेन असा मला विश्वास येऊन आनंद वाटतो. वडिलांप्रमाणेच पूज्य असलेल्या भीष्माचार्यांच्या व मातोश्रीच्या साहाय्याने व तुमच्या राजनिष्ठेच्या दैवीशक्तीने मला हा राज्यकारभार सुरळीत चालवितां येईल व माझ्या वाडवडिलांची प्रजावात्सल्याची कीर्ति कायम ठेवितां येईल अशी मला उभेद आहे.

राजगुरुः—तथास्तु !

(दूत प्रवेश करितो)

दूतः—महाराजांचा जयजयकार असो. महाराज ! काशिराजाच्या कन्यांच्या स्वयंवराची निमंत्रणपत्रिका आपल्या चरणीं अर्पण करण्याकरितां काशिराजानं मला आपल्याकडं पाठविलं आहे.

(पत्रिका भालदाराजवळ देतो व तो विचित्रवीर्याजवळ देतो.
विचित्रवीर्य ती वाचून भीष्माजवळ देतो. दूत जातो)

भीष्मः—मांडलिक व सरदार हो ! आजच्या या आनंदाच्या प्रसंगीं हा शुभ शकुनच झाला म्हणायचा. काशीराजाच्या कन्या सौंदर्यानं रतीला लाज-विणाच्या आहेत, असं म्हटलं तर अतिशयोक्ति होणार नाही. विचित्रवीर्यमहाराजांना त्या अनुरूप असल्याकारणानं, व राजकारणाच्या दृष्टीनंही हा विवाह इष्ट असल्यामुळं, मातोश्री सत्यवतीची आज्ञा मिळेल तर हा भीष्म महाराजांच्या वतीनं काशीराजाच्या कन्यांना मागणी घालील.

सत्यवतीः—माझ्या विचित्रवीर्याला काशीराजाच्या कन्या अनुरूप आहेत यांत शंका नाही. विचित्रवीर्याच्या वतीनं काशीराजाच्या कन्यांना मागणी घालण्याची परवानगी मी मोठ्या आनंदानं देतंय. (विचार करून) पण स्वयंवर ठरला असल्यामुळं आतां मागणी स्वीकारतां येत नाहीं असा जर काशीराजानं जबाब दिला तर ?

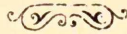
भीष्मः—तर काय ? हा भीष्म जराग्रस्त झाला म्हणून याची तलवार कांहीं जराग्रस्त झाली नाही. अशा रीतिनं काशीराजानं महाराजांच्या मागणीचा अखेर केला तर हा भीष्म एकटा काशीराजाच काय, पण स्वयंवराच्या प्रसंगीं काशीराजाच्या कन्यांचं पाणिग्रहण करण्याकरितां उत्सुक होऊन बसलेल्या शेंकडों राजपुत्रांना भरदरबारांत युद्धाचं आव्हान करील आणि वडिलांच्या पुण्याईनं व मातोश्रीच्या आशिर्वादानं त्या सर्वांचं पारिपत्य करून काशीराजाच्या कन्यांचं हरण करून मी त्या महाराजांना अर्पण करीन. अमात्य ! आजपासून तुम्ही नगर शृंगारण्याचा हुकूम करा. आजपासून एक महिन्यानं महाराज विचित्रवीर्याचं लग्न या हस्तिनापुरांत काशीराजाच्या कन्यांबरोबर होणार असं जाहीर करून त्याप्रमाणं तयारीला लागा.

सत्यवतीः—भीष्मा ! तूं सत्यवचनी व अद्वितीय पराक्रमी आहेस हे सर्व जग जाणून आहे. पवित्र गगेनं प्रेमानं वाढविलेल्या, धनुर्धर भार्गवरामानं धनु-

विद्येत प्रवीण केलेल्या, माझ्या भीष्माचा पगभव करील असा वीर या पृथ्वी-
तलावर कोण आहे ? अमात्य ! भीष्मानं सांगितल्याप्रमाणं उमाची तयारी करण्यास
कोणतीच हरकत नाही.

(पडदा पडतो)

प्रवेश ४ था

स्थळ:—रस्ता

पात्रें:—प्रतोद हातांत पत्र धेऊन प्रवेश करितो

प्रतोद:—मला तर या पलाचा थिलकूल अर्थ समजत नाहीं. सकाळपासून हें
पत्र चार पांच वेळां तरी वाचलं असेल, पण पत्र येण्यापूर्वी जी मनाची स्थिति होती
तीच कायम आहे. अर्थ समजला नाहीं म्हणावं, तर ताई स्पष्ट लिहित आहे कीं,
प्रेमांगद सरदारांनीं तिच्या भैत्रिणीला पाठविलेली तसवीर जादूनं भारलेली होती;
व त्याचमुळ तिच्या भैत्रिणीला प्रेमांगदाचें वेड लावलं आहे. इकडे प्रेमांगदाकडं
पहावं, तर तो वयाच्या भारानं थकून गेला आहे ! पंचशराचे सगळे तीक्ष्ण बाण
प्रेमांगदाच्या हृदयावर बोथट होऊन जातील इतकी त्याच्या वयानं मजल मारली
आहे ! प्रेमांगद जरा विचित्र डोक्याचा आहे हें खरं आहे; पण त्या विचित्र-
पणाची मजल ऐन तारुण्यांतले खेळ इतक्या उशिरां खेळण्यापर्यंत जाईल असें
कांहीं घाटत नाहीं. तें असो म्हणा. पण आमच्या प्रेमांगदाच्या छवीवर हुरवून
जाणारी ही दासी त्याच्याहीपेक्षां जरा विचित्र असली पाहिजे. बाकी एका अर्थी
ताई म्हणते त्याप्रमाणं ही जादू तर खरीच ! प्रेमांगदाची निःसत्व देह्यष्टी तिला
तारुण्यानं ओथंबलेली दिसते ! मदनाने दग्ग्यां वाडलेल्या वडसाच्या
ढगाच्या आडून अचूक मारा करून घनुविद्येत प्रत्यक्ष भीष्माचार्याला देखील
लाजवितात ! रुपेरी केंसांच्या चंद्रप्यांत तारुण्याचं पिशाच डोकावून एका तरुणीचं
डोकं फिरवितं ! वृद्धापकाळानं गालावर पडलेल्या सुरकुत्यांच्या रांगामधून एका-
एकीं गुलाबाचे ताटवे फुललेले दिसतात ! ! इतकंच नव्हे तर आमच्या प्रेमांग-
दाच्या मदनमूर्तीनं वेडावून जाऊन आपली तसवीर व प्रणयपत्रिका प्रेमांगदाला
माझ्या मार्फत पाठविण्यापर्यंत त्या दासीची मजल आली आहे ! व त्याकरितां

तिनं आमच्या ताईला वकीलपत दिलं आहे, हें काय गोंडबंगाल आहे तें प्रत्यक्ष प्रेमांगदाला विचारल्याशिवाय कळणार नाही. तेव्हां तिकडेच जावं !

(जातो)

प्रवेश ५ वा

स्थळः--प्रेमांगदांचा वाडा

पात्रेः--प्रेमांगद व प्रतोद

(प्रेमांगद आरशासमोर बसला आहे; कलप करण्याची सामुग्री जवळ पडलेली आहे)

प्रेमांगदः—(आरशांत पाहून) सुटलो एकदां या कलपाच्या तडाक्यांतून. इतका अस्सल पांढरेपणा या केसांना येतो तरी कोटून ? एक वेळ पूर्वेचा सूर्य पश्चिमेला उगवेल, पण या डोक्यावरचा एक केस देखील चुकून काळा उगवणार नाही ! आजपर्यंत या वीस वर्षांत कलपाची जेवढी पुटं या डोक्याला दिली तेवढी पुटं जर भोपळ्याच्या बियांना दिली असतीं तर खालीनं त्यांना काळे भोपळे आले असते ! पण पालथ्या घड्यावर ओतलेल्या पाण्याप्रमाणं, या टाळक्यावर फासलेल्या कलपाची स्थिति होते. माझ्यासारख्या वृद्धांच्या टाळक्यावर उगवणाऱ्या केसांच्या अस्सल पांढरेपणाबद्दल जेवढी हमी देतां येईल, तेवढी जगांतील एकाही रंगाच्या पक्केपणाबद्दल देतां येणार नाही. भिशांचे केस डोक्याच्या केसांपेक्षां पंधरावीस वर्षांनीं तरी तरुण ना ? पण या डोक्याच्या केसांच्या ' पांढऱ्यावंडांत ' ते देखील सामील झाले आहेत. म्हणतात ना, घर फिरलं म्हणजे घराचे वासे देखील फिरतात, त्यांतल्याच हा प्रकार ! एका केसानं तरी आपल्या काळेपणाच्या इमानाला जागायचं होतं ! सगळे बेटे खाल्या घरचे वासे मोजणार ! मधुमेहाचा रोगी एक वेळ चुकून तरी साखर खाईल; पण मी गेल्या दहा वर्षांत एकदेखील पांढरा पदार्थ चुकून खाल्ला नाहीं. पांढरा पदार्थच चुकून पोटांत जाऊं दिला नाहीं तरी या केसांना पांढऱ्या रंगाचा एवढा मुबलक पुरवठा होतो तरी कोटून ? मला जर परमेश्वर प्रसन्न झाला तर पांढरा केस औषधाला देखील जगांत राहूं देऊं नकोस असा मी वर मागेन. पांढऱ्या केसापेक्षां काळ्या

केसांतच तरुणींचि मन आकर्षण करण्याचं सामर्थ्य असतं, या समजुतीन आज वसि वर्ष भी या पांडव्या केसांचे काळे केस करीत आलों. तरी देखील एकाही तरुणीन चुकून या प्रेमांगदाकडे बाकड्या नजरेन पाहिलं नाहीं ! तरुणांची अस्सल बरहुकूम नकल करीत असतां चुकतं कोटं हेंच कळत नाहीं. (उसासा टाकून) वठलेल्या वृक्षाला पालवी फुटणं, आणि तरुणींच्या हृदयांत या प्रेमांगदावद्दल कोमल भावना उद्भवणं, या दोन्ही गोष्टी मला सारख्याच अशक्य दिसतात. (घावरून) शेवटीं केसानं माझा गळा कापला असं म्हणण्याची पाळी येणार कीं काय ? कांहीं असो. 'प्रयत्नांतीं परमेश्वर' ही म्हण जर खरी असेल तर आज नाहीं उद्यां या प्रेमांगदाच्या प्रयत्नाला यश हें आलंच पाहिजे.

(प्रतोद प्रवेश करितो)

प्रतोदः—नमस्कार

प्रेमांगदः—यावं. यावं. आज इकडे कोणीकडे चुकलांत !

प्रतोदः—(स्वगत) अरे वा ! तरुणींचीं मनं आपल्या अणकुचीदार मिशांनीं विद्ध करण्याकरितां स्वारी बरीच खटपट करीत आहेशी दिसते. (उघड) भी एका नाजुक कामाकरितां आलों आहे. पण तें सांगण्याच्या अगोदर एक दोन प्रश्न विचारले तर ?—

प्रेमांगदः—(मधेंच-) आलं लक्ष्यांत. भी जरी ज्योतिषी नसलों तरी प्रश्न विचारणाराचं वय, त्याची चर्या, त्याच्या डोळ्यांची चलविचल, वगैरे वरून त्याच्या प्रश्नाचं मला सहज अनुमान करितां येतं. भीच सांगूं का तुझा प्रश्न ?

प्रतोदः—(स्वगत) तर मग ताईच्या पत्रांतील मजकूर कांहीं खोटा नाहीं. एकंदरीत प्रेमांगदाच्या निःसत्व देहयष्टीच्या जाळ्यांत आपलं सावज पकडण्याची पंचशराची हातोटी अजब खरीच. (उघड) मला एका तरुणी—

प्रेमांगदः—(मधेंच-) तेंच तें. भी तरी तेंच सांगणार होतों. पण तुला एवढा धीर कुठं आहे ? तरुणींच्या नेत्रांतून पंचशराचे जालीम बाण सुद्धं लागले म्हणजे तरुणच काय पण वृद्धदेखील घायाळ होतात ! (हंसतो)

प्रतोदः—(स्वगत) काय मजा आहे पहा, आपण केलेलं कृत्य विलकूल गैर नाहीं असंच याला वाटतं. (उघड) त्याबद्दल आतां माझी खात्री

झालो. (हसतो) पण मी म्हणतो, थोडा बहुत योग्यायोग्यतेचा विचार करण्याची—

प्रेमांगदः—(मधेंच—) विलकूल आवश्यकता नाही. प्रेमाच्या राज्यांत उच्च नीच, गरीब श्रीमंत, वृद्धतरुण, हे कृत्रिम भेद रहातच नाहीत. तेव्हां मी म्हणतो हा तुझा आक्षेप अगदीच पोकळ आहे. याशिवाय कांहीं बोलायचं असेल तर बोल.

प्रतोदः—(स्वगत) वा ! हें प्रणयशास्त्र अजब आहे ! (उघड) वृद्धतरुण हा भेद देखील कृत्रिमच का ?

प्रेमांगदः—अलबत कृत्रिम ! मनुष्यप्राण्याला परमेश्वरानं जे मनोविकार दिलेले आहेत, ते कांहीं मुदतीच्या करारानं दिलेले नाहीत. ते आमच्या मालकी हक्काचे आहेत. अर्थात् मरेपर्यंत त्यांवर आमची मालकी कायम राहणार !

प्रतोदः—तुमच्या सिद्धांताप्रमाणं एखादा वृद्ध प्रणयविद्ध झाला तर त्यांत गैर कांहींच नाही असंच कीं नाही ?

प्रेमांगदः—अलबत असंच. पण त्यांत एक व्यावहारिक नड येते. तरुणासाठीं पसरलेल्या प्रेमजालामध्ये मार्ग चुकून जेहेत्ते एखादा वृद्ध पडतो आहे असं दिसतांच घाबरून पंचशर आपलं जाळं मार्गें घेतो व विचारा वृद्ध मनुष्य सपशेल तोंडघशी पडनो ! बाकी तत्वाच्या दृष्टीनं वृद्धतरुण असा भेदभाव ठेवण्याचं पंचशराला कांहीं कारण नाही. तें असो. पण ज्या तरुणीनं तुला इतक्या घोट्याळ्यांत घातलं आहे त्या तरुणीचं नांव सांगायला कांहीं हरकत नाही ना ? कारण ती जर तुला अनुरूप असेल तर—

प्रतोदः—(मधेंच—) म्हणजे ? तुमच्या या भाषणाचा मला अर्थ नाही समजला ?

प्रेमांगदः—प्रतोद ! इतकंही मला कळत नाही असं का तूं मला समजतोस ? तुझ्या भाषणावरून तुला एका तरुणीनं प्रणयबद्ध केलं आहे व त्या बाबतींत तुला माझी सल्ला पाहिजे आहे हें मी केव्हांच ताडलं. कोणत्या बाबतींत सल्ला पाहिजे व कोणत्या प्रकारची मदत पाहिजे तेवढं सांग म्हणजे मी तुला शक्य तेवढी मदत करीन.

प्रतोदः—तुम्ही आतां थडाच करितां त्याला माझा उपाय नाही. पण मी

तुम्हाला इतकंच सांगतो की, आपल्या कृत्याचा आपल्याला पश्चात्ताप झाला असेल तर तसं मी तिला ताईच्या मार्फत कळवितो पण—

प्रेमांगदः—(आश्चर्याने) ही 'ती' कोण ? आणि मला पश्चात्ताप होण्याचं कारण काय ?

प्रतोदः—हें पहा आतां वेड पांघरण्यांत कांहीं हंशील नाही. मला सगळी हकीकत कळून चुकली आहे. याबद्दल जर तुम्हाला पुरावाच पाहिजे असेल तर ही आपल्या भावी प्रियकरणीची तसवीर व प्रणयपत्रिका एवढा पुरावा बस आहे. (प्रणयपत्रिका व तसवीर प्रेमांगदाच्या हातांत देतो)

प्रेमांगदः—(स्वगत) ही प्रणयपत्रिका माझ्याच नांवाची आहे खास. त्याच-प्रमाणं ज्या सुंदर कोमल हातानं ही पत्रिका लिहिली गेली त्याच सुंदरीची ही तसवीर आहे यांतही कांहीं शंका नाही (पत्रिका फोडून वाचून) "प्राणेश्वरा !" वा ! किती गोड शब्द ! गेल्या दीस वर्षांत असले गोड शब्द स्वतःचे बाबतींत ऐकावयास न मिळाल्यामुळे भाषेतील या शब्दांचं अस्तित्व मी अगदींच विसरून गेलो होतो. मनोविकारांना वार्धक्याची कृत्रिम देसण घालून त्यांना अगदीं दीन करून टाकण्याची विधात्याची कल्पना अगदीं फोल ठरली म्हणायची ! तरुणींच्या प्रेमकटाक्षाना वृद्ध पात्र नव्हत असेही कोणी म्हणतात; पण हा आरोपही फोल आहे. वृद्धाकडे पाहून नाक मुरडण्याची फार दिवसांची रुढी पडली आहे इतकंच. पण ही घातक रुढी मोडून इष्ट सुधारणा करण्याकरितांच माझ्या प्रियेचा अवतार असावा. कवि तरी किती लबाड आहेत ! म्हणे प्रेम आंधळं असतं ! एका तरी वृद्धाला विचारा की, या आंधळ्या प्रेमानं आंधळ्या कौशिविरीमध्ये चुकून तरी तुमच्यावर डाव आणिला आहे का ? प्रेमाच्या आंधळेपणावर तर आम्हां वृद्धांची सर्व भिस्त. परंतु प्रेमाचा आंधळेपणा व्यवहारांत दिसून न आल्यामुळं कैक वृद्धांना उसनं तारुण्य अंगी आणून या डोळस प्रेमाला फसवावं लागतं. हा प्रेमांगद कृत्रिम तारुण्याच्या फंदांत न पडतां एका तरुणीचा प्रेमविषय बनला या एकाच गोष्टीनं कैक निराश झालेल्या वृद्धांना धीर येईल. प्रतोदाचा या बाबतींत जो गैरसमज झाला आहे तो कायम ठेवून त्याची या बाबतींत मदत घ्यावी. (उघड) हें पहा प्रतोद ! तुझ्यापासून या बाबतींत आतां कांहीं लपविण्यांत अर्थ नाही. या सुंदरीनं आपल्या सौंदर्याच्या जादूनं मला भारल्यामुळे मी प्रेमवेडा बनून तिला माझी तसवीर पाठविली, त्या तसवीरीचा स्वीकार करून तिगं उदार मनानं मला ही तसवीर व प्रणय-

पत्रिका पाठविली आहे तिच्या पत्रिकेवरून तिला या कामी तुझ्या बहिणीची चांगलीच मदत आहे. तू जर मला मदत केलीस तर आमचा एकजीव करण्याचं श्रेय तुला व तुझ्या बहिणीला मिळेल. शिवाय बक्षिसाच्या बाबतीत मी माघार घेणार नाहीं हे तुला सांगण्याचं कारणच नाहीं.

प्रतोदः—(स्वगत—) तापाला ताक वावडं त्याप्रमाणे पंचशराला वार्धक्य वावडं, अशी माझी आजपर्यंत समजूत होती; पण ती आज सपशेल खांटी ठरली. पंचशराच्या निशाणाखालीं समरकर्मांत तरुणांच्या खांद्याला खांदा लावून लडविण्याची या वीराची तयारी पाहून वृद्ध भीष्माचार्याच्या ब्रह्मचर्यव्रताची मला कीव येते ! (उघड) बक्षिसाच्या बाबतींत मला केव्हांच काळजी नव्हती व नाहींही. पण असं विचारतों, जोंपर्यंत आपली प्रणयवंचना—नव्हे—प्रणययाचना पत्रोपत्रीं आहे तोंवर ठीक आहे पण या पत्रिकेप्रमाणे ज्यावेळीं आपण काशीराजाच्या राजधानींत जाण्याचा विचार कराल त्यावेळीं आपल्या आड आपलं अस्सल वार्धक्य येईल त्याची वाट काय ?

प्रमांगदः—हो, खरंच (विचार करून) वा ! युक्ति पण युक्ति ! अगदीं सोळा आणे युक्ति ! आहे कीं नाहीं ?

प्रतोदः—अगोदर काय युक्ति आहे ती तर ऐकू द्या ? मग सांगतो सोळा आणे आहे कीं नाहीं ती.

प्रमांगदः—अरे खरंच. आनंदाच्या भरांत मी ती तुला सांगायलाच विसरलों ! पण तुला देखील कबूल करणं भाग आहे कीं युक्ति अगदीं सोळा आणे !

प्रतोदः—अहो ! पण ती युक्ति—

प्रमांगदः—तेच सांगतो, हे पाहा, कालच दरबारांत भीष्माचार्यानं महाराजांच्या वतीने काशीराजाच्या कन्यांना मागणी घालायचं ठरविलं आहे व त्याप्रमाणे ते एक दोन दिवसांत काशीराजाकडे जाणार. भीष्माचार्य वृद्ध आहेत हे सर्व जग-जाहीर आहेच. बस्स, तर आणखी काय पाहिजे.

प्रतोदः—म्हणजे ? भीष्माचार्याच्या वृद्धत्वाचा व तुमच्या युक्तीचा संबंध कसा येतो ? भीष्माचार्य मागणी घालणार महाराजांसाठीं व तुम्ही मागणी घालणार स्वतःसाठीं !

प्रमांगदः—होय कबूल. आणि म्हणूनच म्हणतो ही गोष्ट माझ्या पथ्यावर पडणार. तुला माहितच आहे कीं, आम्हां वृद्धांना (इकडे तिकडे पाहून) तरुण

पाहिला म्हणजे संताप येतो. आम्हां वृद्धांसभेर तुम्ही तरुण जेव्हां नम्रपणाने उभे राहतां तेव्हां ती नम्रता वरपांगी असून आमच्या पांढऱ्या केसांच्या आड लपलेल्या तारुण्याच्या पिशाचाने भेदरून जाऊन तुम्ही तस दिसतां. सगळे वृद्ध म्हणजे एकवेळ मदनाच्या निशाणाखाली लहून काफास आलेले लडवय्ये होत, अशी भावना तुम्ही तरुण आमच्याविषयी ठेवून जेव्हां आमच्यापुढे याल त्यावेळीं मात्र तुमची नम्रता खरी आहे असं आम्ही समजूं.

प्रतोदः—पण याचा आणि तुम्हांला सुचलेल्या युक्तीचा काय संबंध ?

प्रेमांगदः—अरे हो, तें मी विसरलोंच. संबंध असा आहे कीं, आतां मी दुसरी प्रणयपत्रिका पाठविणार व त्यांत मी वृद्ध भीष्माबरोबर तेथे येणार आहे असे कळविणार. भीष्म वृद्ध असल्यामुळे त्याने आपल्याबरोबर तरुण लोक घेण्याचं साफ नाकारलं आहे—

प्रतोदः—वा ! म्हणजे तुमच्याच हातानं तुम्ही आपल्या पायावर धोंडा पाडून घेणार. असं लिहिण म्हणजे वार्धक्याची कवुलीच देणं आहे.

प्रेमांगदः—तुम्ही तरुण म्हणजे अगदींच उतावळे वुवा ! अरे, माझं म्हणणं तरी काय आहे तें सगळं ऐक. भीष्माचार्यांनीं आपल्याबरोबर तरुण लोक घेण्याचं साफ नाकारलं आहे, तरी मी मोठ्या मिनतदारीनें परवानगी मिळविली आहे. पण ती देखील एका अटीवर; आणि ता अट म्हणजे मी जरी तरुण असलों तरी मला भीष्माचार्यांच्या बरोबर वृद्धांच्याच वेपानं आलं पाहिजे. सवव माझ्या नकली वृद्धत्वानं बिचकून जाण्याचं कारण नाही. वर दिसणाऱ्या पांढऱ्या केसांच्या आड कृष्णत्व भरपूर आहे. असं कळविल्यावर मी आहे त्याच स्थितीत गेलों तरी चालेल. तिला माझं वार्धक्य नकली वाटेल व मला तिचं काल्पनिक तारुण्य नकली वाटेल. अशा समजुतीच्या घोड्याळ्यानं झालेल्या नाटक्याचा शेवट गोड होऊन ती माझी अर्धांगी होणार. मात्र या कामीं मला तुझं व तुझ्या भगिनांचं साह्य पाहिजे.

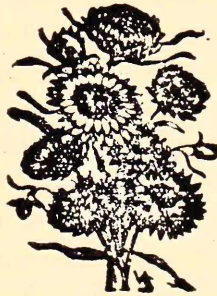
प्रतोदः—ही युक्ति ठीक आहे. मला ही पसंत पडली. तुम्ही आतां आपली प्रणयपत्रिका तयार करून ठेवा. म्हणजे माझ्या पत्राबरोबर मी ती तिच्यासाठीं ताईकडे पाठवितों.

प्रेमांगदः—काय रे प्रतोद ! भी चांगला दिसतो का रे ?

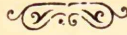
प्रतोदः—(हंसून—) “ वाटते रुदन अवतरला—” चला आतां आपल्या कामाला लागू.

(पडदा पडतो.)

अंक पहिला समाप्त.

अंक २ रा.

प्रवेश १ ला.

स्थळः—काशीराजाचें उपवन.

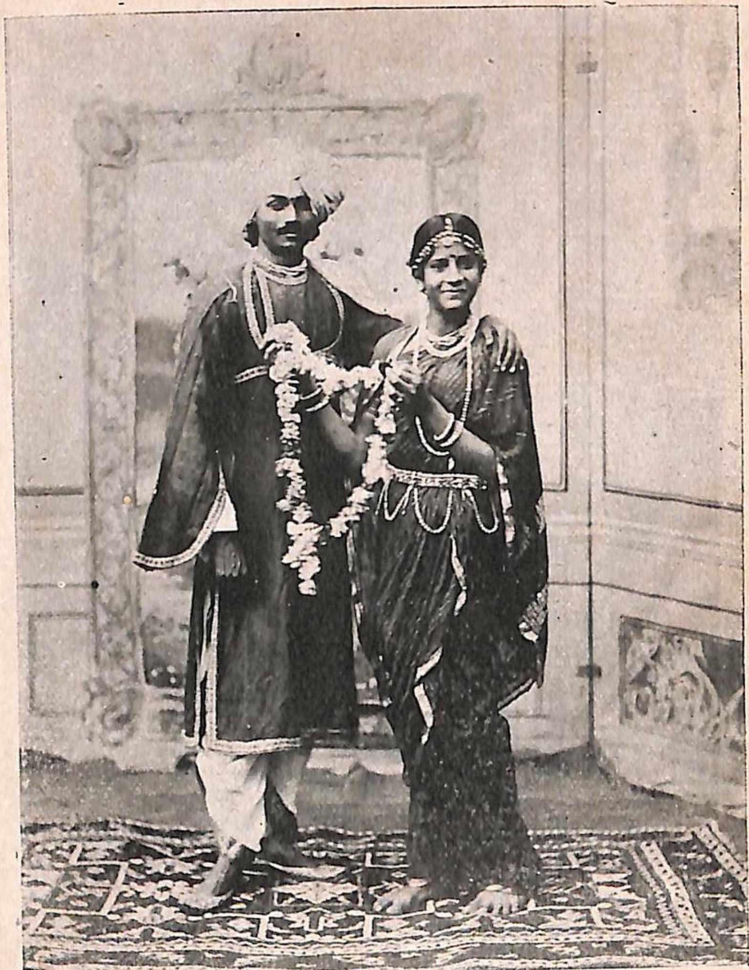
पात्रें—विचित्रवीर्य, अंबिका, लवंगिका.

विचित्रवीर्यः—मोठ्या मिनतवारीनं मातोश्री सत्यवतीची परवानगी घेऊन मी आणि वीरसेन गुप्तवेषानें काशीराजाच्या राजधानींत आलों. पण मी ज्या हेतूनं येथें आलों, तो हेतु इतक्या लवकर सफल होईल अशी मला कल्पनाही नव्हती ! दैवानं तरी वेळेवर मला किती मदत केली पहा ! आज आठ दिवसांपूर्वी याच उपवनांत मदींन्मत्त झालेल्या हर्तापासून अंबिकेचं रक्षण करण्याची संधी मला मिळाली. आणि अशा रीतीनं झालेल्या परिचयाला आतां प्रेमाचं गोड स्वरूप येऊं लागलं आहे. “ वीरमणि ” नांवाचा मी एक सामान्य सरदार आहे असं मी तिला सांगितलं असतांही तिच्या अंतःकरणांत मला स्थळ मिळालं. (विचार करून) पण कृतज्ञता आणि प्रेम व्यवहारांत सारखेच दिसतात. अंबिकेच्या अंतःकरणांत माझ्याविषयीं वसत असलेली भावना प्रेमाची आहे कीं कृतज्ञतेची आहे ? पण ही शंका पाहिजे कशाला ? माझ्या कृतीनं अंबिकेच्या अंतःकरणंत प्रारंभीं जरी कृतज्ञतेचं बीजारोपण झालं असलं तरी त्या कृतज्ञतेला आतां प्रेमाचं स्वरूप खात्रीनं आलं आहे. पण अजून अंबिका कां आली नाही ? लवंगिकेच्या निरोपाप्रमाणें यावेळीं ती येथें यायला पाहिजे (लवंगिका व अंबिका येतांना पाहून—) वा ! या दोघी इकडेच येत आहेत. यांचं अजून माझ्याकडं लक्ष गेलं नाही; तेव्हां आपणही जरा या गुलाबाच्या ताटव्याच्या आड लपून या काय बोलतात तें ऐकावं. (लपतो) (अंबिका व लवंगिका प्रवेश करितात)

अंबिकाः—काय ग लवंगिके ! वीरमणीना निरोप सांगायला विसरलीस वाटतं ?

लवंगिकाः—(स्वगत) माईसाहेबांची थड्या करायला ही वेळ बरी आहे.

अंबिका:—प्रेमसूत्रानं बद्ध झालेल्या सर्वे मनोवृत्तींचा हार आपल्या कंठांत घालतांना आपल्या दासीला मोठा अभिमान वाटतो.

(विचित्रवीर्य—श्री. कुळकर्णी; अंबिका—श्री. प्रधान) अंक २ रा प्र. १ लां
फोटोग्राफर बी. एच्. जोशी.

हनुमान प्रेस, पुणे.

(उघड) माईसाहेब ! काल मी निकडे गेल्ये होत्ये. पण वीरमणीची भेट झाली नाही. वीरसेन मात्र मला भेटले होते. ते म्हणाले या राजधानींत आतां कांहीं पाहण्याजोगीं स्थळं राहिलीं नाहीत. तेव्हां उद्यां सूर्योदयपूर्वी आम्हीं हस्तिनापुराकडे जाण्यास निवणार आहोंत. त्यामुळं मी त्यांना आपला निरोप कळविलाच नाही.

अंबिका:—(घाबरून) म्हणजे ? वीरमणि हस्तिनापुराला गेले कीं काय ? अग खुळे ! हें तूं मला कालच कां नाहीं सांगितलंस ?

लवंगिका:—काय सांगायचं माईसाहेब ? मी वीरसेनांना इतकं देखील सांगितलं कीं, तुम्ही अनायास आलां आहांत तर आमच्या माईसाहेबांच्या स्वयंवरापर्यंत रहा. असा समारंभ तुम्हाला पहायला मिळायचा नाही. पण वीरसेन म्हणाले कीं, वीरमणीचं लग्न हस्तिनापुरांत त्याच तिथीला व्हायचं असल्यामुळं आम्हाला गेलंच पाहिजे. आपल्या स्वयंवरासाठीं लग्नाची तीथ लांबणीवर टाकाल्याः देखील जर ते तयार नव्हते, तर त्यांना आपला निरोप सांगण्यांत तरी काय अर्थ होता ?

अंबिका:—(घाबरून) लवंगिके ! हें तूं म्हणत्येस तरी काय ? स्वयंवराला जर वीरमणि राहणार नाहीत तर मग बाबा एवढा खटाटोप करितान तरी कशाला ?

लवंगिका:—(आश्चर्याने) म्हणजे ? स्वयंवराचा आणि वीरमणीचा काय संबंध ? (विचार केल्यासारखे दाखवून) हं ! हं ! आतां आलं लक्षांत. पण माईसाहेब ! बोलल्ये याची क्षमा करा ! लहान तोंडीं मोठा घास घेऊं नये; पण आपण मला मैत्रिणीसारखं वागवितां म्हणून म्हणल्ये, आपल्यासारख्या राजकन्येचं मन एखाद्या सामान्य सरदारावर जाणं बरं नाही.

अंबिका:—वेडे ! इतर व्यावहारिक देवघेवप्रमाणं प्रेमाची देवघेव का करितां येते ? प्रेमाच्या साम्राज्यांत गरीब, श्रोमंत, असला कृत्रिम भेद रहातच नाही. वीरमणि जरी सामान्य सरदार असले तरी ते मला एखाद्या सार्वभौम राजापेक्षाही अधिक आहेत (विचित्रवीर्य एकदम पुढे येतो) (अंबिका लाजून दूर उभी रहाते. लवंगिका निघून जाते.)

विचित्रवीर्य:—अंबिके ! ते गोड शब्द पुन्हां बोल ? तुझ्या त्या अमृत-तुल्य वाणीनं माझ्या शरिरांतील प्रत्येक परमाणूवर प्रेमाच्या साम्राज्याचा अंमल

वसवून मला प्रेमलय केलं आहे. ज्या तुझ्या दिव्य वाणीनं एका क्षणांत मला सौख्याच्या शिखरावर वसविलं त्या दिव्य वाणीचा पुनरुच्चार करून सौख्या-तिशयानं भांबावून गेलेल्या माझ्या मनाला स्थिर कर ? पण अंबिके ! क्षमा कर मी भांबावून गेल्यामुळं माझ्या हातून मलताच प्रसाद झाला. माझ्या सारख्या यःकश्चित् सरदारानं तुझ्यासारख्या राजकन्येच्या प्राप्तीची आशा करणं वेडे-पगाचं आहे.

अंबिकाः—महाराज ! ज्या अंबिकेचा प्राण वांचवून तिला आपण जन्माचं ऋणी केलं त्या अंबिकेनं तच आपले प्राण आपल्या चरणीं अर्पण केले यांत अधिक तें काय केलं ?

विचित्रवीर्यः—अंबिके ! कृतज्ञतेमुळं तुला तुझ्या व माझ्यामध्ये लोकांच्या दृष्टीनं किती अंतर आहे तें या वेळीं कळत नाही. तुझी योग्यता एखाद्या सार्वभौम राजाची पट्टाणी होऊन सिंहासनावरून माझ्यासारख्या हजारों सर-दारांना हुकूम फर्मावण्याची आहे. ज्याप्रमाणं केतकीच्या वासानं लुब्ध होऊन नागांचे थवेच्या थवे केतकीच्या वनाभोवतीं किरत असतात त्याप्रमाणं तुझ्या सौंदर्यगंधानं मोहून गेलेली तरुण राजपुत्रांची भुजंगावली थोड्याच दिवसांनीं तुझ्या राजधानींत संचार करूं लागेल. मग हा यःकश्चित् सरदार वीरमणि त्यांच्या वैभवा-पुढे फिका पडेल, व त्याचवेळीं तुझ्या स्मृतिपटावर आत्ता उमटलेली या वीरमणी-ची प्रतिमा हळूहळू अदृश्य होऊं लागेल; आणि शेवटीं असल्या एका कंगालावर आपण प्रेम तरी कसं केलं याचं तुला आश्चर्य वाटून तुझी तुलाच लाज वाटूं लागेल. अंबिके ! तसला प्रसंग तुझ्यावर येऊं नये म्हणून वेळींच तुला इपारा देणं माझं पविल कर्तव्य आहे.

अंबिकाः—महाराज ! वैभवाच्या क्षणिक लकाकीनं मोहून जाणारी ही अंबिका आहे, असं का आपल्याला वाटतं ?

विचित्रवीर्यः—नाहीं. पण यावेळीं तुझं मन कृतज्ञतेच्या वावटळींत सांपडून तुला माझ्याकडे खेचून आणित आहे, असं मला वाटतं. उदार अंतःकरणाच्या माणसा-चा उदारपणा काहीं प्रसंगीं त्याच्या घाताला कारण होतो. त्याचप्रमाणं तुझं उदार अंतःकरण कृतज्ञतेनं वेधून टाकल्यामुळं तुझ्या हातून किती स्वार्थत्याग होत आहे याची तुला कल्पना नाही. शिवाय हें तुझं कृत्य काशीराजाला पसंत पडणार

न.हीं. “पवित्र अंतःकरणाच्या अंबिकेच्या कृतज्ञतेचा फायदा घेऊन मी आपला स्वार्थ साधला,” असा प्रत्येक मनुष्य मजवर दोषारोप करील. व लोकापवादाचं हे विपारी रोपडं आपल्या सुखोपवनांत कायमचं वास्तव्य करून आपल्या विषानं तेंच उपवन शेवटीं उजाड करील. म्हणून म्हणतो, अंबिके ! नीट विचार कर तुझ्या हृदयाला आलेली ही प्रेमाची भरती कांहीं दिवसांनीं ओसरल्यावर आज सुखसर्वस्व वाटणारा हा वीरमणीचा सहवास तुला दुःखमय वाटूं लागेल.

अंबिकाः—महाराज ! आकुंचित व्यावहारिक दृष्टि ठेवून अनंतकाल टिकणाऱ्या शुद्ध व पवित्र प्रेमाला आपल्या अंतःकरणांतून काढून टाकील, हीच का आपण या अंबिकेच्या प्रेमाची पारख केली ? आपणही माझ्यावर शुद्ध व पवित्र प्रेम करित आहां, असं माझं मन जर मला साक्ष देत नसतं तर अंबिकेवर प्रेम नसल्यामुळंच वीरमणीला एवढा व्यवहारज्ञपणा आठवत आहे असं मी म्हटलं असतं; पण शुद्धप्रेमानं प्राप्त झालेल्या दिव्य दृष्टीला वीरमणीचं प्रेममय अंतःकरण दृग्गोचर असल्यामुळं या व्यवहारज्ञपणावद्दल मी आपणाला दूषण देत नाहीं.

विचित्रवीर्यः—(गुडघे टेकून) अंबिके ! तुझ्या भक्ताला क्षमा कर ! तुझ्या अंतःकरणाची पूर्ण ओळख न झाल्यामुळं, एकाद्या व्यवहारज्ञ तरुणीला जो उपदेश करावयाचा तो मी तुला केला. सत्प्रेमाची साक्ष पटलेल्या तुझ्यासारख्या देवतेला जनतेचीं कृत्रिम व स्वार्थमय तत्वे शिकविणें म्हणजे पवित्र अंतःकरणांत उदय पावणाऱ्या दिव्य मनोवृत्तींचा उच्छेद करणेंच होय. अंबिके ! या पंचमहाभूतांना साक्षी ठेवून हा वीरमणि तुझं पाणिग्रहण करित आहे. (अंबिकेचा हात आपल्या हातांत घेतो, पुष्पवृष्टि होते व अंबिकेच्या हातांत ए पुष्पहार पडतो)

अंबिकाः—(आश्चर्याने महाराज ! हा काय चमत्कार ! गांधर्वविधीनं आपण केलेल्या पाणिग्रहणाला या पुष्पवृष्टीनं व या पुष्पमालेच्या भिषानं वनदेवतेनं आपली संमतीच दिली आहे.

विचित्रवीर्यः—अंबिके ! गांधर्वविधीनं ज्या वेळीं एखादा चक्रवर्ती राजा एकाद्या कुमारिकेचं पाणिग्रहण करितो त्यावेळीं असलाच चमत्कार होतो. पण गांधर्वविधीनं मी केलेल्या पाणिग्रहणाला वनदेवीनं ज्या अर्थी एवढा मान दिला त्या अर्थी मी आपल्याला धन्य समजतो. (खाली पडलेलीं कांहीं फुलें उचलून

अंबिकेच्या वेणींत खोवतो) अंबिके ! वनदेवीचा प्रसाद म्हणून ही पुष्पे मी तुझ्या वेणींत घालतो.

अंबिका:—(लाजून) महाराज, या शुभप्रसंगी वनदेवनेने अर्पण केलेल्या या दिव्य पुष्पहाराबरोबर प्रेमसूत्राने बद्ध झालेल्या सर्व पवित्र मनोवृत्तींचा हार आपल्या कंठांत घालतांना आपल्या दासीला मोठा अभिमान वाटत आहे. (गळ्यांत हार घालते, पडदा पडतो.)

प्रवेश २ रा.

स्थळ—प्रेमांगदाचा वाडा.

पात्रे:—प्रेमांगद व प्रतोद.

(लेखनसामुग्री व कोश पडला आहे असा पडदा उघडतो.)

प्रेमांगद:—प्रणयपत्रिका लिहितो असं मी प्रतोदाला ठांसून सांगितलं खरं, पण प्रत्यक्ष हातांत लेखणा घेतल्यावर ज्याप्रमाणं ' जरीदेवी'ला भिऊन कावडी-बकरीं दूर पळतात, त्याप्रमाणं माझ्या जरेनें घाबरून प्रेम व्यक्त करणारे सगळे शब्द या कोशांतून पळालेले दिसतात ! फिकीर नाही; मजजवळही शब्दांचा भरणा कांहीं कमी नाही. तर मग करितांच आरंभ. (थोडेसे लिहून वाचतो) हे ' मदन-संजीविनी ! ' हे ' तारुण्यवर्धनी ! ' हे ' वार्धक्यनाशिनी ! '—हे काय ? उसनें तारुण्य आंगीं आणण्याकरितां केक वृद्धलोक ज्या औषधीचा आपल्या वार्धक्यावर गुप्त मारा करितात त्याच औषधीची ही नामावली आहे ! या योगाने तो खूप न होतां आमच्या वृद्धत्वाचा भोपळा भर चव्हाड्यावर फाटून आमच्या तोंडांत ज्या दातांचा दुष्काळ आहे तेच दात आमच्या घशांत घालील. छे ! छे ! अशा चूक तर केव्हांच होतां कामा नये; या चुकीनें माझे नुकसान तर होणारच, परंतु भावी वृद्धांच्या पवित् प्रणयकार्यांत अशा रीतीनें ढवळाढवळ करणारा हा थेरडा तरुणपर्णीच कां मेला नाही असे त्वेषाचे उद्गार भावी वृद्धत्वाचे अंकुर—म्हणजे आजचे तरुण—काढतील. (विचार करून) पण ' मदनसंजीविनी ' हा शब्द ठेवायला काय हरकत आहे ? ऐन तारुण्यांत मदनाने दगा दिलेले केक तरुण आपल्या खऱ्या तारुण्यावर या नकली संजीविनीचा मारा करितात. अर्थात् या

शब्दावरून लेखकाच्या वृद्धत्वाचा बोध होतोच असे नाही. आतां मदनसंजीविनी हे एका औषधचिं नांव आहे, ही गोष्ट कबूल आहे. परंतु जोपर्यंत या औषधीचा खप वृद्धाप्रमाणे तरुणांतही जारीनं होत आहे, तोपर्यंत या शब्दयोजनेवरून लेखकाच्या वृद्धत्वाचं अनुमान काढणं कायदेशीर होणार नाही. अस्सल वृद्धत्व व नकली तारुण्य यांना समानतेनं वागवून त्यांना धीर देणाऱ्या या औषधीची उपमा माझ्या भावी प्रियेला देण्याला कांहींच हरकत नाही. आतां 'तारुण्यवर्धिनी' हा शब्द उपयोगांत आणावा कीं नाही हा प्रश्नच आहे. तर्कशास्त्राच्या दृष्टीनं या शब्दाचा ऊहापोह करून जर त्याच्या अर्थांत वृद्धत्वाची झाक मारीत आहे असं जर दिसेल तर तो शब्द भी गाळणार. कारण ज्याच्या प्रणयपत्रिकेंतील शब्द देखील अर्थाच्या भाराने वांकून वृद्ध बनलेले असतात त्याच्या देह्यष्टींत तरी कितिसं तारुण्य असणार ? 'तारुण्यवर्धिनी' या शब्दावरून तारुण्याचा अभाव असा अर्थ निघत नसून असलेल्या तारुण्याची वाढ असा स्पष्ट अर्थ निघत आहे. बस तर, असलेल्या तारुण्याची वाढ करण्याची स्तुत्य आकांक्षा कोणाही तरुणाला भूषणाबद्द आहे. वास्तविक या शब्दावरून वृद्धत्वाचा बिलकूल बोध होत नसून केवळ तारुण्याच्याच अस्तित्वाचा बोध होतो. पण आंगीं असलेल्या तारुण्याला वाढविणारें हें औषध तारुण्याचा पूर्ण अभाव असलेल्या कैक वृद्धांनीं वापरून त्याच्या गुणधर्मावद्दल खोटा गवगवा केल्यामुळेच या शब्दसमुच्चयांत वृद्धत्वाची झाक मारते अशी सार्वत्रिक समजूत आहे. अर्थात् ज्या शब्दसमुच्चयाच्या अर्थावद्दल मतभेद होण्याचा संभव आहे असले शब्द या महत्त्वाच्या खलित्यांत— छे ! छे ! हा 'खलिता' शब्द अगदींच रक्ष आणि राकट—असले शब्द या महत्त्वाच्या प्रणयपत्रिकेंत घालणें इष्ट नाही.

(प्रतोद प्रवेश करितो.)

प्रतोदः—कसं काय ? झाली का प्रणयपत्रिका तयार ? (कोशाकडे पाहून) अरे बाप रे ! इतक्या विद्वत्तेचा मारा नाजुक प्रेमाला कसा सहन होणार ? मला वाटतं नुकत्याच भासमान होणाऱ्या प्रेमाच्या कोमल लतिकेला विद्वत्तेचं एवढं जलाल खत मानवणार नाही. (हंसतो.)

प्रेमांगदः—बरोबर बोललास. आणि म्हणूनच मी आतां या राकट शब्द-कोशाचं साह्य न घेतां उघडपणानं प्रसार पावणाऱ्या मोहक जाहिरातींतील नाजुक पण अर्थपूर्ण शब्दांच्या साह्यानंच हें काम तडीस नेणार. प्रेमासारख्या गुप्तपणानं

राहणाऱ्या मनोविकारावर, गुतरोगावर उघड रीतीन दिलेल्या जाहिरातीतील नाजूक शब्दयोजना हेंच एक औषध आहे. म्हणून म्हणतो की, हा कोश पाहून विचकून जाण्याचें कारण नाही.

प्रतोदः—तुम्ही जी प्रणयपत्रिका लिहिणार ती कवितावद्ध लिहिणार की काय ?

प्रेमांगदः—खरंच, ही युक्ति माझ्या डोक्यांतच आली नव्हती. कवितावद्ध प्रणयपत्रिकेत एक फायदा असतो.

प्रतोदः—तो कोणता ?

प्रेमांगदः—बरेचसे अर्थहीन पण दिसण्यांत गोंडस असे शब्द गद्यापेक्षां कवितेतच चांगले जिरतात; शिवाय कवीच्या निरंकुशत्वाची मदत असल्यामुळे लेखकाचा बराचसा बचाव होतो.

प्रतोदः—पण तुमच्या प्रणयपत्रिकेची मजल कोठपर्यंत आली आहे ?

प्रेमांगदः—कसली मजल घेऊन बसलास ? आमच्या वार्धक्यानं इतकी मजल मारली आहे की, आतां प्रणयपत्रिकेला मजल मारायला वावच नाही. आणि म्हणूनच प्रियेला कोणत्या नांवानं संबोधावं याबद्दल आमचा मतभेद झाला आहे.

प्रतोदः—आमचा म्हणजे कोणाचा ?

प्रेमांगदः—अरे, माझा आणि माझ्या वार्धक्याचा ! प्रणयपत्रिका लिहायला घेतली मात्र. तोंच या घेट्या वार्धक्यानं असल्या शब्दांची जंत्री माझ्या डोक्यांत भरविली की, तिच्या योगानं एखाद्या युवतीच्या अंगांत प्रणयपिशाचानं जरी कैक वर्षे संचार करून झाड धरलं असलं, तरी त्या शब्दाच्या मंत्रसामर्थ्याच्या माऱ्यानं त्या प्रेमपिशाचानं झाडला सोडून पोशाराच केला पाहिजे. अशा रीतीनं प्रत्येक शब्दासाठीं रण पडल्यामुळं मला प्रियेच्या 'मदनसर्जीविनी' या संबोधनाच्यापुढें मजलच मारितां येईना.

प्रतोदः—तर मग असं करा, हा प्रणयपत्रिकेचा नादच सोडून दिला तर ?

प्रेमांगदः—खाशी, घरीं चालत आलेल्या लक्ष्मीला धुडकावून लावण्याइतका मी मूर्ख खास नव्हे ! मी ही प्रणयपत्रिका तर पूर्ण करणारच. पण मला असं वाटतं की, दिवसापेक्षां रात्र ही प्रेमळ मनोवृत्तीना विशेष अनुकूल असते; त्यामुळं मी ही पत्रिका आतां लिहिण्याच्या भानगडींत न पडतां ती रात्रीं लिहिण्याचा

प्रयत्न करितों. तें असो. पण काय रे प्रतोद ! तूं माझ्या प्रियेला कधीं पाहिलं आहेस का ? ती सुंदर आहे का रे ?

प्रतोदः—(आश्चर्याने) म्हणजे ? तुम्ही प्रणयपत्रिका पाठविण्यापूर्वी तिला पाहिलं नव्हतं वाटतं ?

प्रमांगदः—(स्वगत) बोलतां बोलतां भलताच घसरलों ! (उघड) तसं नाहीं रे ! मी तिला पाहिल्याशिवाय प्रणयपत्रिका पाठवीन इतका का खुळा आहे ? पण तिला मी पाहिल्याला आज पंधरा वर्षे झालीं असतील.

प्रतोदः—(आश्चर्याने) म्हणजे ? तीही आपल्याप्रमाणेंच वृद्ध तरुणी आहे वाटतं ?

प्रमांगदः—(स्वगत) काय कराव युवा ? आम्हां वृद्धांना ही एक मोठी वाईट खोड लागलेली असते. गतकालीन गोष्टीसंबंधीं भाषण नियालं कीं, दहापंधरा वर्षे सहज मागे जायचं ! शब्दांत जसं दहापंधरा वर्षे सहज माग जातां येतं तसं जर प्रत्यक्ष जातां येतं तर,—? तर काय ? 'मदनसंर्जाविनी' 'वार्धक्यकुठार' या सारख्या दिव्य वल्लींचा शोध लागलाच नसता ! (उघड) तसं नाहीं रे. मी तिला पंधरा वर्षांपूर्वी पाहिली त्यावेळीं ती लावण्यवती तरुणी होती हेही खरं, व आतांही ती लावण्यवती वीस वर्षांची तरुणी आहे हेही खरं.

प्रतोदः—(हंसून) एकूण ज्यावेळीं आपण आपल्या भावी प्रियेला पाहून तिच्या लावण्यानं मोहून गेलांत त्यावेळीं आपली प्रिया अगदीं तरुणी म्हणजे पांच वर्षांची होती म्हणावयाची ! तें काहीं असो म्हणा; तो तुमचा प्रश्न आहे. पण मला तुमची प्रणयपत्रिका मात्र उद्यां भिळालीच पाहिजे.

प्रमांगदः—त्याची तुला काळजीच नको. रात्रींचा अंमल पडूं लागला कीं, प्रेम व्यक्त करणारे शब्द आपोआप सुचतात ! मग प्रणयपत्रिकेला कितीसा वेळ लागणार ?

प्रतोदः—ठीक आहे. येतों तर मग ? (जातो).

(पडदा पडतो.)

प्रवेश ३ रा.

स्थळः—अंबेचा महाल.

पात्रेः—अंबा, अंबिका, मालविका

(अंबा, अंबालिका सारीपाठ खेळण्यास बसल्या आहेत)

अंबाः—जाऊं दे गडे ! मला आतां कंटाळा आला (सर्व उभ्या राहतात)

अंबिकाः—पाहिलंस मालविके ! ताई नेहमीं असंच करित्ये. आपल्यावर डाव येतो असं ताईला दिसलं म्हणजे तिला एकदम कंटाळा येतो.

अंबाः—तसं नव्हे ग ! पण आतां किनई मला खरोखरच कंटाळा आला आहे. (आठवल्यासारखें करून) हो, बरी आठवण झाली. काय ग मालविके ! अलीकडे माई उपवनांत नेहमीं जाते, नाही ?

मालविकाः—होय, ताईसाहेब. आपल्या प्रकृतीला उषःकालची हवा चांगली मानवलेली पाहून भींच माईसाहेबांना सांगितलं कीं, आपण जर ताईसाहेबांप्रमाणं उपवनांत जाण्याचा परिपाठ ठेविला तर आपल्यालाही खात्रीनं बरं वाटेल. माईसाहेबांचा तरी माझ्या बोलण्यावर विश्वास कोठें होता ? पण भाड्या सांगण्याप्रमाणं दोनतीन दिवस माईसाहेब जाऊं लागल्यावर मग माल मला आग्रह करण्याच कारण पडलं नाही.

अंबाः—(स्वगत) हिच्या बोलण्यावरून शाल्वम्हाराजांची व माझी उपवनांत गांठ पडली ही गोष्ट हिला कळली वाटतं ? (उघड) पण काय ग मालविके ! माईला माझ्यासारखा कांहीं चित्रकलेचा नाद नाही. मग उपवनांत माईची करमणूक तरी कशी होते ?

मालविकाः—माईसाहेबांना चित्रकलेचा नाद नाही ही गोष्ट खरी आहे. पण चित्रकलेला सामुग्री. पुरविणारी वनदेवता आमच्या माईसाहेबांना सृष्टिसौंदर्यानं भासून टाकते. व ज्याप्रमाणं आपणाला उपवनांतून चित्रकलेच्या नादासुळं मागे पाय काढणं जिवावर येतं त्याचप्रमाणं माईसाहेबांनाही इतकं सृष्टिसौंदर्य दूर लोटून घरीं येणं जिवावर येतं.

अंबाः—(स्वगत) मोठी मेली लबाड आहे. अशानं कांहीं ही फसायची नाही. (उघड) काय ग मालविके ! ज्या तरण, सुखरूप राजपुत्रांनं माईचं मत्त झालेल्या हृत्तीपामुन रक्षण केलं ते पुन्हां त्या उपवनांत आले होते का ?

मालविका:—ज्या वीरपुरुषानं मत्त हत्तीपासून माईसाहेबांचं रक्षण केलं त्यांचंच जर आपण वर्णन करीत असाल, तर आपला सगळाच अंदाज चुकला.

अंबा:—(आश्चर्याने) म्हणजे ?

मालविका:—(स्वगत) माईसाहेबांना चिडवायला ही संधि चांगली आहे (उघड) म्हणजे काय ? जर एखाद्या ओबडधोबड, चाळिशी उलटून गेलेल्या, सरदाराला आपण सुस्वरूप, तरुण, राजपुत्र म्हणण्याचा आग्रह धरिला तर माझा नाइलाज आहे (अंबिका रागाने मालविकेकडे पाहते)

अंबा:—खरंच का माई ! ज्यांनीं तुझं मत्त हत्तीपासून रक्षण केलं ते सरदार का आहेत ?

अंबिका:—होय ताई; हस्तिनापूरच्या महाराजांच्या पदरीं ते एक सरदार आहेत.

अंबा:—तर मग मालविकेचं वर्णन कांहीं खोटं नाही म्हणायचं.

मालविका:—ताईसाहेब, मीं केलेलं वर्णन जरी खरं असलं तरी तें माईसाहेबांना आवडत नाही. माईसाहेबांचे त्यानें प्राण वांचविले असल्यामुळे माईसाहेबांना ते चांगलेच दिसतात (चेष्टेनें अंबिकेकडे पाहून) हें तरी माझं नशीब कीं, ते 'सरदार' आहेत हें माईसाहेबांनीं कबूल केलं ! नाही तर म्हणायच्या ते एक सार्वभौम राजेच आहेत !

अंबिका:—(रागाने) आंगच्या गुणाची पारख करून जर परमेश्वर कोणाला साम्राज्यपद अर्पण करणार असेल तर तें वीरमणींनाच द्यावं लागेल.

अंबा:—(स्वगत) अंबिकेच्या वर्तनावरून तिचं या सरदारावर प्रेम जडलं असावं असं वाटतं. या मालविकेला येथून दूर केल्याशिवाय यांत खरं कितपत आहे हें कळणार नाही. (उघड) मालविके, मी लवंगिकेला खालीं फुलांचे हार करायला सांगितले आहेत. तूं तिला जाऊन मदत कर म्हणजे ते लवकर तयार होतील. नाही तर ती आळशी लवंगिका आणखी दोन तास लावील.

मालविका:—(स्वगत) आतां मात ताईसाहेबांच्या पुढें आमच्या भोळ्या माईसाहेबांचं कांहीं चालणार नाही. (जाते.)

अंबा:—काय ग माई, विचित्रवीर्यमहाराज स्वयंवराला येणार कीं नाही याबद्दल वीरमाणि कांहीं बोलत होते कः ?

अंबिका:—मी कशाला चौकशी करूं ? विचित्रवीर्य स्वयंवराला आले काय,

आणि न आले काय ? मला काय त्याचं ? (हंसून) पण ताई, तू एवढी चौकशी कां वरं करित्येस ? विचित्रवीर्यमहाराजांना माळ घालून सार्वभौम राजाची पट्टाणी होण्याचा विचार आहे वाटतं ?

अंबा:—(स्वगत) लवंगिकेनं आपग्री जीभ वरीच आंवरून धरिलेली दिसते. (उघड) तसें नव्हे ग, पण स्वयंवराचा जर विचित्रवीर्यासारखा सार्वभौम राजा हजर नसला तर एवढ्या मोठ्या स्वयंवराचा विरसच होणार. शिवाय तुला विचित्रवीर्यमहाराजांशीं कांहीं कर्तव्य नसलं तरी ते आले म्हणजे त्यांच्यावरोबर त्यांची सरदारभंडळी येणारच. व वीरमणि त्यांच्या फारच प्रेमांतले सरदार असल्यामुळं निदान ते तरी खात्रीनं येणारच. पण माई, मी आपलं तुला सुचवून ठेवित्ये. तू, जर स्वयंवरांत एखाद्या सरदाराला माळ घातलीस तर तें बावाला पसंत पडणार नाही.

अंबिका:—पण मी सरदारालाच माळ घालणार कशावरून ? आणि समज, मला एखाद्या सरदारच पसंत पडला तर मी त्याला कां वरं नये ? मग स्वयंवर तें काय ?

अंबा:—माई, हे स्वयंवर केवळ आपल्याच हिताकरतां आहे असं नाही. यांत थोडं राजकारणही आहे. जर बाबांनं आपणांला आलेल्या मागण्यापैकी कांहीं कबूल केल्या तर दुसऱ्या राजांना त्याचं वाईट वाटून कलहाला कारण होईल व अशा रीतीनं विनाकारण राज्यावर संकट ओढवेल सबब स्वयंवर करून सर्वांना आसन्नण केल्यावर कोणाला वाईट वाटण्याचं कारणच नाही; याच धोरणावर स्वयंवराचा वेत केला आहे.

अंबिका:—ताई, प्रेमापुढं राजकारण फिकं पडतं हे तुला सांगायला पाहिजे असं नाही. तुलाच विचारत्ये कीं, राजकारणाच्या सबबीवर तुझं ज्याच्यावर प्रेम नाही अशा एखाद्या राजपुत्राला वरणं तुला पसंत आहे का ? कोणाही राजाच्या मागणीचा स्वीकार करणं म्हणजे दुसऱ्या राजांचं वैर संपादन करणं आहे ही गोष्ट खरी. व असा प्रसंग येऊं नये म्हणून बाबांनीं स्वयंवराची कल्पना काढिली हीहि गोष्ट राजकारणाला धरूनच आहे. परंतु एकदां स्वयंवराचा वेत ठरल्यावर स्वयंवराच्या पद्धतीप्रमाणं आपल्याला वरशोधनाच्या यावतीत पूर्ण मुभा आहे. (स्वगत) गांधर्वविधीनं वीरमर्णीनीं साझं पाणिग्रहण केलं आहे ही गोष्ट हिला इतक्यांत सांगूंच नये. (उघड) ताई, स्वयंवरांत वीरमर्णीनाच माळ घालण्याचा

मी निश्चय केला आहे. राजकारणाचे नाजूक प्रश्न बाबांनी खुशाल सादकाश सोड-
वित बसावे.

(मालविका प्रवेश करित्ये).

मालविका:—ताईसाहेबं, आईसाहेबांच्या महालांत महाराज आज आले
आहेत. आपणाला बोलविण्याकरितां आईसाहेबांनीं मला पाठविलं आहे.

अंविक्का:—होय का ? हो तर पुढं. मी आणि ताई येत्येच.

(मालविका जाते. पडदा पडतो.)

— — —
प्रवेश ४ था.

स्थळ:—रस्ता.

पात्रे:—मंदाकिनी व मालविका

मंदाकिनी:—(आपल्याशींच) मी साफ सांगत्यें. माझ्याशीं एक अक्षर
देखील बोलूं नका. काय म्हटलं ? चुकी झालो ? ती तर नेहमींचीच सवव आहे ?
काय ? दरबारांत वेळ लागला ? पण मी म्हणत्यें, जर वेळ लागेल असं माहित
होतं तर आधीं दरबाराला गेलांतच कां ? तें कांहीं नाहीं. मला सगळं कळतं हो !
कुणातरी सटवीनं मध्येच गांठलं—

(मालविका प्रवेश करिते)

मालविका:—जळलं मेलीचं पुटपुटणं. (उघड) काय ग मंदाकिनी, काय
चाललं आहे मनोराज्य ?

मंदाकिनी:—(दचकून स्वगत—) ऐकलन् कीं काय सटवीनं ? (उघड)
कांहीं नाहीं ग. त्या लवंगिकेला मी सांगितलं होतं कीं ताईसाहेब उपदनांत जात
आहेत तेव्हां आतांची वेळ तूं त्यांच्या बरोबर जा. पण ती कांहीं शेवटीं गेली
नाहींसं दिसतं. कुणा तरी सटवीनं मध्येच गांठलं—

मालविका:—(हंसून—) वा ग वा ! तुला चांगलंच जुळवून घेतां येतं
ग ! जसं कांहीं मी ऐकलंच नसेल. हें पहा मंदाकिनी ! तुझी मैत्रीण म्हणून तुला
सांगत्यें हो. सरदाराच्या वायकोला अशी पुटपुटण्याची खोड कांहीं चांगली
नाहीं. तें असो. पण तूं कुठं चाललीस ?

मंदाकिनी:—अग, खरोखरच ताईसाहेब बागेत गेल्या आहेत हो. ती लवंगिका जर गेली नसेल तर मलाच तिकडं गेलं पाहिजे.

मालविका:—(स्वगत) आज सकाळपासून पाहात्ये आहे; ताईसाहेबांचे चित्त कांहीं ठिकाणावर नाही. कालच्या स्वप्नांचा त्यांच्या मनावर भलताच परिणाम झाला आहे. त्या स्वप्नांत कांहीं अर्थ नाही, असं मी दहादां तरी त्यांना सांगितलं असेल. पण ते कांहीं त्यांच्या डोक्यांतून जात नाही. (आठवल्या सारखं करून) हो, आतां असंच करावं. (उघड) मंदाकिनी ! तूं त्या लवंगिकेचा शोध कर. मी ताईसाहेबांकडे जात्ये.

मंदाकिनी:—काय ग मालविके ! अज हें उलटं कसं सांगत्येस ? ताईसाहेबांनीं तुला कांहीं काम सांगितलं कीं तें परस्पर मला सांगून तूं मोकळी होतेस आणि आज माझ्यावरचं काम करायची तुला कशी लहर लागली ?

मालविका:—(हंसून) अग, तूं आतां फार दिवस का तसी राहणार आहेस ? तूं आतां सरदाराची बायको होणार हो ! तेव्हां आतांपासून तुझी मर्जी राखली तर पुढें कांहीं तरी फायदाच होईल.

मंदाकिनी:—हें ग काय ? तूं लागलीस बरं थड्य करायला !

मालविका:—मी खोटं का बोलत्ये ? जा तूं त्या लवंगिकेचा शोध कर ? मी ताईसाहेबांच्याकडे जाते.

(पडदा पडतो.)

प्रवेश ५ वा.

स्थळ:—काशीराजाचें उपवन.

पात्रे:—अंबा, मालविका व शाल्व.

अंबा:—(स्वगत) आज सकाळपासून मला प्रत्येक वस्तूंत कालच्यापेक्षां कांहीं उणं आहे असंच वाटतं. मन जरा स्थिर व्हावं म्हणून महाराजांची ही तसवीर घेतली पण तिच्याकडं पाहिल्याबरोबर स्वप्नांत ज्या शाल्वमहाराजांना मी वरण्याचं नाकारलं तेच शाल्वमहाराज मला दिसले. महाराजांच्या तसविरींत दिसून आलेल्या या विचित्र फेरफारानं माझं वाळीज कसं चरं झालं ! (तसबिरीकडे टक लावते) (मालविका प्रवेश करिते).

मालविका:—ताईसाहेब ! त्या वेडगळ स्वप्राबद्द एवढा कसला विचार करायचा ? मी सकाळपासून पाहत्ये, आपण सारख्या त्याच विचारांत आहांत ! अशानं प्रकृति नाहीं का विघडायची ? विचार करायलाही हरकत नाहीं पण त्या स्वप्राळा कांहीं ताळतंत्र तरी हवं ना ? स्वप्रांत दोन शाल्वमहाराज दिसले त्यांतील एकानं आपल्याला वरण्याचं नाकारलं व दुसऱ्याला आपण वरण्याचं नाकारलं ! या स्वप्राळा कांहीं ताळतंत्र तरी आहे का ?

अंवा:—मालविके ! मला पडलेलं स्वप्न सुसंबद्ध नाहीं हें मला नाहीं का कळत ? पण मी तरी काय करूं ? माझ्या मनाला जी हुरहुर लागली आहे ती कांहीं केल्या जात नाहीं. मला आपलं माझं सर्वस्वच हरवल्यासारखं वाटतं ! मालविके ! काल माझं सुखसर्वस्व वाटणारी महाराजांची तसवीर आज मला अशी निस्तेज आणि निर्जीव कां बरें दिसूं लागली ? [डोळे पुसते]

मालविका:—(स्वगत) ताईसाहेबांच्या या मनाच्या स्थितीला म्हणावं तरी काय ? [उघड] ताईसाहेब ! काय हें ! अशानं डोकं नाहीं कां दुखायचं ? [स्वगत] आतां जरा यांच्याच कलाप्रमाणं घ्यावं. मनांतलं सगळं सांगून टाकलं म्हणजे कदाचित् यांना बरं वाटेल. (उघड) ताईसाहेब ! आपणाला जे दोन शाल्वमहाराज स्वप्रांत दिसले त्यांच्यामध्ये आपणाला कांहीं फरक दिसला का ?

अंवा:—मालविके ! फरक म्हणशील तर सांगण्यासारखा कांहींच नाहीं. दोघांचे पोषाख सारखेच होते; भंदील सारखेच होते, पण दोघांच्या चेहेऱ्यावर दिसणाऱ्या विकारांच्या छटा इतक्या भिन्न भिन्न होत्या कीं, मी त्या नजरेनंच घाबरून गेल्ये ! अजून देखील माझ्या मनापुढं जेव्हां मी त्यांना आगत्ये तेव्हां देखील माझ्या आंगाचा थरकांप होतो.

मालविका:—पण ताईसाहेब, असा अंगाचा थरकांप होण्याजोगं त्यांच्य नजरेत होतं तरी काय ?

अंवा:—ते कांहीं मला सांगतां येत नाहीं. पण पहिल्याच्या नजरेत प्रेमपूर्ण नैराश्य स्पष्ट दिसत होतं, तर दुसऱ्याच्या नजरेत प्रेमहीन आदासिन्य ओतप्रोत भरलेलं होतं. मालविके ! पहिल्याच्या प्रेमपूर्ण नैराश्याच्या नजरेनं मी घाबरल्ये नाहीं पण दुसऱ्याच्या त्या प्रेमहीन उदास नजरेनं माझ्या काळजाचं पाणी पाणी केलं. (डोळे पुसते)

मालविका:—ताईसाहेब ! असं काय बरं करायचं ? स्वयंवराला असे दिवस तरी आतां किती राहिले आहेत ? हा आठवडा हं हं म्हणतां जाईल. शिवाय मधून मधून शाल्वमहाराजांची नी आपली भेट होईलच (इतक्यांत शाल्व प्रवेश करितो) पण ते पहा, महाराजच आले. मी आतां जाते.

शाल्व:—मी हें काय पहात आहे ? अंबे ! अंबे ! तुझे प्रेमपूर्ण नेत्र दुःखा-श्रुंनी भरलेले पाहून माझ्या हृदयाचं पाणी पाणी होत आहे. बोल; बोल; अंबेच्या नेत्रांतून दुःखाश्रु आगणारी व्यक्ति प्रत्यक्ष सुरपति असली तरी देखील या घोर पातकाबद्दल त्याला शासन करण्याची धमक या शाल्वाच्या बाहूंत आहे. अंबेच्या-माझ्या हृदयदेवतेच्या-प्रत्येक अश्रुबिंदूबरोबर तिच्या दुःखाला कारणीभूत होणाऱ्या व्यक्तीला आपल्या प्राणाचं मोल द्यावं लागेल. (अंबा स्तब्ध राहते) अंबे ! तूं बोलत कां नाहीस ? या शाल्वाच्या बाहुबलावर तुझा विश्वास नाही का ? तुला दुःख देणाऱ्या व्यक्तीला मग ती सार्वभौम जरी असली तरी तिला तक्तावरून ओढून काढण्याची धमक या शाल्वाच्या बाहूंत नाही असं का तुला वाटतं ?

अंबा:—महाराज ! आपल्या बाहूंचा वासरा असल्यावर या अंबेला दुःख देण्याला कोण समर्थ आहे ? पण महाराज ! माझ्या दुःखाला कारणीभूत असलेल्या व्यक्तीला शासन करणं आपल्या हातांत नाही.

शाल्व:—काय ? या पृथ्वीतलावर अशा व्यक्ति आहे काय की, जिला या घोर पातकाबद्दल योग्य शासन करणं या शाल्वाच्या आटोक्यांत नाही ?

अंबा:—महाराज ! क्षमा करा ? माझ्या दुःखाला कारण आपण !—

शाल्व:—(आश्चर्याने) काय ? माझ्या हृदयदेवतेच्या दुःखाला मीच कारण ? अंबे ! लाडके ! असं संदिग्ध बोलू नकोस. नकळत माझ्या तोंडांतून तुला दुःख होण्याजोगा एखादा शब्द निवाला असेल तर मला त्याची क्षमा कर ? जाणून वुजून तुला दुःख देणं हें अंबामय झालेल्या शाल्वाला शक्यच नाही.

अंबा:—महाराज ! आपले प्रेमाचे शब्द ऐकले म्हणजे मला धीर येतो. उडून गेलेले माझे पंचप्राण मला पुन्हां मिळाले असं वाटतं. महाराज ! आपली स्वप्नांतील प्रेमहीन उदास मूर्ति दिसली म्हणजे माझ्या काळजाचं पाणी होतं. महाराज ! या अंबेवरील आपलं प्रेम अढळ आहेना ? तें अढळ राहीलना ? परिस्थितीच्या वाव-टळीनं आपलं प्रेम या अंबेच्या-आपल्या दासीच्या-पंचप्राणांना घेऊन आपल्या-

पासून दूर तर जाणार नाहीना ? बोला ! महाराज ! बोला ? आपल्या प्रत्येक शब्दावर या अंब्रेचं जीवित अवलंबून आहे. (शात्वाला मिठी मारते)

शात्वः—(तिला कवटाळून) अहाहा ! अंब्रे ! तुझ्या या अथांग प्रेमांत या शात्वाला कायमची जलसमाधी मिळाली तर—

अंब्रा—(घाबरून) महाराज ! काय ही अभद्र कल्पना ! स्वप्नानं घाबरून गेलेल्या माझ्या जिवाला असल्या अभद्र कल्पनेनें धक्का बसतो. महाराज ! ही अंब्रा अखंड यावच्छंद्रदिवाकरौ आपलीच राहिलना ?

शात्वः—अंब्रे ! चंद्रसूर्याप्रमाणे ही शात्वअंब्रेची जोडी—

अंब्रा—महाराज ! आज असं कां होतं ? सहजगत्या निघणारे आपले शब्द मला आपल्याजवळ ओढण्याऐवजीं दूर अंतराळांत कां वरं फेकतात ? महाराज ! चंद्रसूर्याची कधीं जोडी होईल का ? सूर्यदर्शनानं निस्तेज होणाऱ्या चंद्राची सूर्यापासून-दूर दूर पळणाऱ्या चंद्राची, कल्पना मला फारच घाबरवते.

शात्वः—(गहिवरून) अंब्रे ! तुझ्या प्रेमाला काय उपमा द्यावी हेंच मला समजत नाही. अंब्रे ! या स्वर्गीय प्रेमाचा मी अनादर करीन अशी कल्पना तरी तुला कशी आली ?

अंब्रा—महाराज ! मी काल एक विद्रूप स्वप्न पाहिलं. एका शात्वाऐवजीं मला स्वप्नांत हुवेहुव देण शात्व दिसले. माझा अंगिकार करण्याचं नाकारणाऱ्या त्या आपल्या स्वप्नांतिल प्रतिमेच्या डोळ्यांत दिसलेल्या प्रेमपूर्ण नैराश्यानं मी घाबरून गेल्ये. दुसरी आपली प्रतिमा माझा अंगिकार करण्यास तयार होती; परंतु तिच्या नजरेंत दिसणाऱ्या प्रेमहीन औदासिन्यानं मी थिजून गेल्ये. व प्रेमातिशयानं वेडावून मी जोगीण बनल्ये. या स्वप्नानं भेदरून गेल्यामुळं मी अगदीं अस्वस्थ झाल्ये आहे.

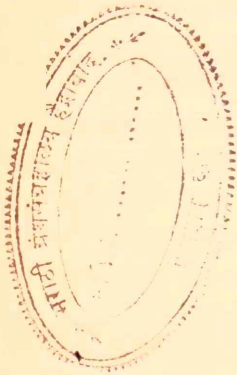
शात्वः—अंब्रे ! ध्रुवाच्या तान्याप्रमाणं अचल असणाऱ्या या शात्वाचं प्रेम एखाद्या चंचल मनाच्या सामान्य व्यक्तीप्रमाणं असेल अशी शंका घेण्याचं कांहींच कारण नाही. तुला पडलेल्या विचित्र स्वप्नानं तुझी जी मनःस्थिति झाली आहे तीत हजारों प्रेमपाशांनीं व्यक्त न होणारं तुझं माझ्यावरिल अथांग प्रेम मात्र व्यक्त झालं. लाडके ! तूं निर्धास्त ऐस. तुझ्यापासून या शात्वाला दूर करणं कोणत्याही व्यक्त अगर अव्यक्त शक्तीला शक्य नाही, असं या अस्ताला चाललेल्या रवीला साक्ष ठेवून हा शात्व तुला अभिवचन देतो. (अभिवचन देतो.)

अंबा:—महाराज ! आपल्या या उदार अभिवचनानं माझं मन शांत झालं स्वयंवराच्या वेळीं सभेत हजर असलेल्या शेंकडे राजाधिराजांन ब्राजूस सारून ही अंबा अभिमानानं आपल्या कंठांत विजयहार घालीपर्यंत आपल्या या अभिवचनाच्या प्रेमतंद्रीत निर्धास्त राहील.

(पडदा पडतो.)

अंक २ रा समाप्त.

अंक ३ रा.

प्रवेश १ ला.

स्थळः—राजवाड्यांतील एक भाग.

पात्रेंः—मालविका व मंदाकिनी.

मालविकाः—(हातांत एक प्रणयपत्रिका घेऊन येते) पुरुषांना कांहीं व्यवहारज्ञान असेल अशी माझी समजूत होती. पण दादांच्या मार्फत प्रेमांगदाची मंदाकिनीला आलेली ही प्रणयपत्रिका पाहून माझी समजूत चुकीची ठरली. आजपर्यंत मी मंदाकिनीलाच एकटिला वेडगळ समजत होत्या. पण या प्रेमांगदानां तिला अगदीच माग टाकलं. आजपर्यंत म्हातारचवळ एवढे शब्द ऐकत होत्या पण ही प्रेमांगदाची प्रणयपत्रिका म्हणजे म्हातारचवळाचं ढोबळ उदाहरणच म्हणावयाचं वयाबरोबर अकल जाते हें कांही खोट नाही. मी नुसती मंदाकिनीची थडा करायला म्हणून गेल्या पण त्या थड्या एवढं वेडगळ स्वरूप येईल ही नव्हती मला कल्पना ! (पत्रिका वाचते) ‘ हे मदनसंजीविनी ’ खरंच वीस वर्षांच्या फारकर्तीनं प्रेमांगदाच्या हृदयांत उपासमारीनं मरणोन्मुख झालेल्या मदनाला पुन्हां सचेतन करणाऱ्या मंदाकिनीस हें विशेषण कसं चांगलं लागू पडतं ! शंकराच्या नजरेन मदनाचं भस्म झालं असं पुराणांत ऐकलं आहे. पण तें जरी खरं नसलं तरी आमच्या मंदाकिनीच्या विषारी नजरेन काळवंडून जाण्याच्या धास्तीन तिच्या वाटेस मात्र तो आजपर्यंत गेला नाही एवढं खरं. “ हे वार्धक्यनाशिनी ” हें नाही जमत ! त्यापेक्षा ‘ हे तारुण्यनाशिनी ! ’ हें विशेषण आमच्या मंदाकिनीला खरं खुरं लागू पडलं असतं ! ‘ ह तारुण्यवार्धिनी ’ या विशेषणांत कांहीं तरी लिहितांना वाटाळा झाला आहे ! पवित्रा चुकल्यासारखा वाटतो ! ‘ तारुण्यनाशिनी ’ व ‘ वार्धक्यवार्धिनी ’ अशी जोडी असायला पाहिजे होती. कशाचिन् चूकभूल द्यावी घ्यावी असा ताजाकलम खाली असेल (पत्रिका उलटून पाहते) नाही दिसत ताजाकलम ! मला वाटतं लग्न

झाल्यावर या पलिकेखालीं तो घालण्याचा इरादा असेल. जाऊं या. दुसऱ्याच पत्र उगाच कशाला वाचा ? आज आठ दिवस आलं का उत्तर ? म्हणून या मंदाकिनीनं माझे सारखं डोकं उठवलं आहे. सरदाराची बायको होणार याच विचारांत ती सारखी चूर असते. ही कोण ? मंदाकिनीच इकडे येत आहे. जळं मेलींचं पुटपुटणं. काय सारा दिवस पुटपुटत असेल कोणाला ठाऊक ! हिंन मला पाहिलं नाहींसं दिसतं. तेव्हां जरा बाजूला जावं (बाजूला उभी रहाते.)

मंदाकिनी:—(आपल्याशींच पुटपुटते) मला हें खपायचं नाहीं हो ! मी साफ सांगत्यें, जनाची नाहीं तर मेली मनाची तरी काहीं लाज ? रस्त्यानं चार लोक जाणार येणार, कोणी पाहिलं तर काय म्हणेल ? म्हणे लोकांची एवढी भीति कशाला ! आपण जनलज्जा सोडिली असेल. पण मला नाहीं तसं करितां येत. काय म्हटलं ? इथं कोणी नाहीं ? नसेल कोणी. पण ती मेली मालविका केव्हां येईल तिचा काहीं नियम नाहीं. म्हणून म्हणतयें आपण किनी आतां जावं. काय म्हटलं ? माझ्या नजरेसमोहन जाववत नाहीं ! ही पहा, मी आपले डोळे मिटून घेतयें; पण आपण जा आतां (डोळे मिटते) (मालविका मागून येऊन तिचे डोळे झांकते) इशकाय हें !

मालविका:—अग ते गेले हो ! (हसते)

मंदाकिनी:—(आपल्याशीं) अग बाई ! ऐकलंन वाटतं सारं सटवीनं. ही वाईट खोड कधीं जाणार कोणाला ठाऊक ? (उघड) ओळखलं वरं तुला मालविके ! सोड माझे डोळे. (मालविका डोळे सोडते) हें काय ग. भर रस्त्यांत असली थड ? कोणी पाहिलं तर काय म्हणेल ? .

मालविका:—अग त्यांनीं जावं म्हणून मी मुद्दाम तुझे डोळे झाकले हो ! (हसते).

मंदाकिनी:—मला किनई असली थड अगदीं खपत नाहीं. कोणी पाहिलं तर काय म्हणेल ?

मालविका:—मी तरी तेंच म्हणतयें; कोणी पाहिलं तर काय म्हणेल ? हें ब्रह्मज्ञान परपुरुषाशीं भर रस्त्यावर गुलगुल गोष्टी करितांना तुला आठवलं असतं तर वरं नसतं का झालं ? कोण मेला धर्तृगण होता तो ?

मंदाकिनी:—कुठं कोण होता ?

मालविका:—तर ! तर ! मी जसं काहीं ऐकलंच नसेल ! तूं त्याला वेळे-

वरचूँ जायला सांगितलेंस म्हणून वरं. जर का माझ्या तडाक्यांत सांपडता तर मेल्याची धिडच काढिली असती.

मंदाकिनी—मालविके ! येथे कोणी नव्हतं हो.

मालविका—इतकी कांहीं मला मोठी समजू नकोस. तू परोपरीनं त्याला विनवून सांगत होतीस पण त्या मेल्याला कांहीं लाज होती का ? धटिंगग मेला.

मंदाकिनी—मालविके ! तुझ्या गळ्याशपथ येथे कोणी नव्हतं हो.

मालविका—आतां मला सारं कळलं हो. “ चक्षीपद्मिचा बोभाटा नी क्षिपरी मारी झपाटा ” ! (मंदाकिनी लाजते).

मालविका—(स्वगत) काय पण सोंग ! कुलं देखील इथं नव्हतं. पण ही अंवावाई लाजून जसं कांहीं हिच्याशीं कुणी खरंच गुलगुल गोष्टी करीत होतं असं भासविते ! (उघड) कां आतां कां तोंड बंद ? बोल, कुणी नव्हतं मी एकटीच होत्ये ! वरिच दिसतेस ग तू ! पण इथं जर तुला गुलगुल गोष्टी करायच्या होत्या तर मग त्या प्रेमानंदाला विचाऱ्याला कां उगीच नादीं लावितेस ? दादाच्या पत्रांत आहे कीं, प्रेमांगद अगदीं झुरणीस लागला आहे ! माझी मारी तुला थडच वाटत होती नाहीं का ? ही आतां प्रेमांगदाची प्रणयप्रतिका घे. आणि आतां तरी तुझी खात्री होते का पहा ? (तिला पत्रिका देते, मंदाकिनी पत्रिका वाचते) (आपल्याशीं) आतांपर्यंत ठीक जमलं पण पुढें प्रेमांगद इथें प्रत्यक्ष आल्याबर हा भ्रमाचा भोपळा फुटल्याशिवाय राहणार कसा ? (उघड) काय ग मंदाकिनी ! तुझे प्राणेश्वर काय म्हणतात ? तार्इसोहेवांच्या स्वयंदराच्या वेळीं केलेंय का यायचं कवूल ? (मंदाकिनी लाजते) का बोलत का नाहीं ? नको बोलं. तुझ्या लाजण्यावरूनच मला तें कळलं. पण काय ग तेजर इथं आले तर त्यांची तुझी भेट कशी होणार ?

मंदाकिनी—माझ्या देखील मनांत तेंच आलं.

मालविका— त्याची तुला नको काळजी. ते आले म्हणजे त्यांच्याबरोबर दादा येणारच. दादा आणि मी तें सारं जुळवून आणूं. पण काय ग, त्यांना तूं पूर्वी कधीं पाहिले आहेस का ?

मंदाकिनी—कधीं नाहीं.

मालविका—(स्वगत) म्हणून तर ते फसले ! नाहीं तर तुझ्याकडे धांव

घेण्पाऐवर्जां तुझ्यापासून चार पावलें दूरच राहिले असते (उघड) मग तूं त्यांना ओळखणार तरी कशी ?

मंदाकिनीः—वृद्ध भीष्माचार्याबरोबर ते ज्या वृद्ध सरदारान्याच्या वेषानं येणार आहेत, त्या वेषाचं त्यांनीं या पत्रिकेंत वर्णनच दिलं आहे.

मालविकाः—(स्वगत) अस्सं. ही दादाची अकल दिसते. झांकली मूठ सव्वा लाखाची ठेवण्याची ही दादाची खुत्री फारच छान आहे. मलाही आतां कांहीं तोडीस तोड काढलीच पाहिजे (उघड) हें पहा, मंदाकिनी ! मला किन्ई एक चांगली युक्ति सुचते. तरुणपणी मुद्दाम मृतान्याच्या वेषानं यायची जर या सरदारस्वारीची लहर आहे तर मी म्हणत्ये तूं तरी आपलं रूप त्यांना पहिल्याच भेटिला कां दाखवावं !

मंदाकिनीः—हो. खरंच.

मालविकाः—(स्वगत) अहाहा ! काय पण रूप ! (उघड) तर मग मी आतां दादाला लिहित्ये कीं, जर प्रेमांगद असल्या विचित्र वेषांत येणार असेल तर—

मंदाकिनीः—(धावरून) तर काय ?

मालविकाः—(हंसून) तर त्यांनीं येऊंच नये !

मंदाकिनीः— हें पहा, लगलीस बरें थड्ठ करायला !

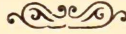
मालविकाः—आतां तुझी थड्ठ नाहीं करावयाची तर केव्हां ? तूं एकदां मोठी सरदारीण झालीस, म्हणजे मग तुझी थड्ठ कोण करणार ? बरं तें असो. मी दादाला स्पष्ट लिहित्ये कीं, प्रेमांगद जर असल्या विचित्र वेषानं येणार असेल तर माझी भैत्रीणही त्यांना एका साधारण दासीच्या वेषांतच दिसेल. गांधर्व विधीनें लग्न होऊन हस्तिनापुरांत गेल्यावर ज्यांनीं त्यांनीं आपापल्या स्थितींत प्रगट व्हावं. कां ? आहे का कवूल ?

मंदाकिनीः— मी तुझ्या सल्ल्याच्या बांडें का आहे ?

मालविकाः—(स्वगत) माझा सल्ला तुझ्या पथ्यावरच पडतो. मग तूं नाकवूल कां होशील ! (उघड) बरं तर जा आतां. तूं अगदीं काळजी करूं नकोस. मी आतां दादाला पत्र लिहित्ये (मंदाकिनी जाते) ठकास महाठक झालंच पाहिजे. आपल्या भित्ताचं वृद्धपण झांकण्यासाठीं दादानं

ही शकल काढिली तर माझ्या मैत्रिणीचं जगदंबारूप मलाही अशाच युक्तीनं झांकून टांकतां येतं असंच दादाला दिसून येईल (जाते)

प्रवेश २ रा.

स्थळ:—काशीराजाच्या राजवाड्यांतील एक भाग.

पात्रे:—मालविका, मंदाकिनी व लवंगिका.

लवंगिका:—या स्वयंवराच्या तयारीमुळं आज तीनचार दिवस राजवाड्यांत सारखी गडबड सुरू झाली आहे. फुलं आण, हार कर, स्वयंवराच्या वेळीं माईसाहेबांनीं कोणता शेला व्यायचा तें ठरीव, ताईसाहेबांनीं कोणता घ्यायचा तें पहा, एक का दोन ? एकसारखी कामाची गर्दी चालू आहे. स्वयंवर ताईसाहेब-माईसाहेबांचं; पण कंत्रक्ती निघते आम्हां दासींची ! तरी वरं; ताईसाहेबांच्या विश्वासाची दासी या नात्यानं दुसऱ्या दासींना काम सांगून मला थोडं वहुत रिकामपण तरी मिळतं. हे स्वयंवराला आलेले राजे अधिराजे पाहिले म्हणजे मला हंसूच येतं. आजपर्यंत कपडालत्ता आणि नटणंमुरडणं हें फक्त बायकांच्याच हक्काचं आहे अशी माझी समजूत होती. पण ताईसाहेब-माईसाहेबांसाठीं आशाळभूत झालेल्या या राजाधिराजांना पाहिलं म्हणजे बायकांचा नटण्यामुरडण्याचा हक्क यांनीं जबरदस्तीनं आपल्याकडे घेतला आहे असंच वाटतं ! यांची काय समजूत आहे तेंच समजत नाहीं. या राजांना असं तर वाटत नसेल कीं, स्वयंवराच्या-वेळीं ताईसाहेब माईसाहेब आपल्या नटण्यामुरडण्याची परीक्षा घेऊन मग यांपैकीं कोणाला तरी पसंत करतील ? तो एक मेला राजा, काय त्याचं नांव तेंही विसरलें, मला वाटतं दिवसांतून तीनचार वेळां तरी आपला पोषाख बदलत असेल ! सकाळचा पोषाख निराळा, दुपारचा निराळा, संध्याकाळचा निराळा, रात्रीचा निराळा, निजतांनाही मेला आणखी पोषाख बदलतो कीं काय हें आम्हांला कसं कळणार ? मला वाटतं त्याची खास समजूत असेल कीं, आपण जर सकाळचा पोषाख केला नाहीं तर सकाळ झाल्याचं लोकांना काहीं कळायचं नाहीं. पुरुष तरी पहा कसे आहेत ते ! नुसतं बाहेर जाण्यासाठीं बायकांनीं कोरं लुगडं काढलं तर त्यावर लागलीच टीका करायला तयारी ! पण आपण मात्र सकाळ, दुपार, संध्याकाळ तिन्ही वेळां सरब्याप्रमाणें रंग पालतून पोषाख करितात हें त्यांच्या लक्षांतच

रहात नाही. दुसऱ्याच्या डोळ्यांतील कुसळ दिशतं आणि आपल्या डोळ्यांतील मुसळ दिसत नाही तें काहीं खोटं नाही. (मंदाकिनी येते.) काय ग मंदाकिनी ! कुठं चाललीस एवढ्या गडबडीनं ? तुझी गडबड पाहिली म्हणजे स्वयंवर काहीं ताईसाहेबमाईसाहेबांचं नसून तुझंच आहे असं वाटतं ! (मंदाकिनी चपापते) काय ग, चपापलीस कां ? बोलाफुलाला गांठ पडली वाटतं ?

मंदाकिनी:—(स्वगत) अग बाई ! तें इकडे आले आहेत आणि माझी खरी खरी घाई आहे हें हिला मालविकेनें सांगितलं कीं काय ? (उघड) मला नाही वेळ आतां वायफळ बोलायला. ताईसाहेबांच्या मर्जीतली या वशिल्याच्या जोरावर आपल्या आंगावरचं काम दुसऱ्याला करायला लावून पुन्हां त्याची टवाळकी करायला तयारच ! आतां जायचं माझं काहीं अडलं होतं का ? पण ताईसाहेबांनीं तुला सांगितलेलं हाराचं काम परस्पर माझ्या गर्ळीं मारून पुन्हां माझी टवाळकी करायला तयारच !

लवंगिका:—पण काय ग मंदाकिनी ! एरवीं तुला जर भी काहीं काम सांगितलं तर माझ्याशीं हन्नीतुमरीला आल्यावांचून तूं कामाला जात नाहीस. पण आज मात्र हार करून आणायचं काम सांगितल्याबरोबर एकदम लगबगीनं कशी निघालीस ? (मालविका येते)

मालविका:—कोण ? मंदाकिनी नः ? अग, तें काहीं विचारूं नकोस. या दोनचार दिवसांत या मंदाकिनीच्या जिवाची जी धडपड चालली आहे ती पाहिली म्हणजे कोणालाही वाटेल कीं, स्वयंवर ताईसाहेबमाईसाहेबांचं नाही, तर या मंदाकिनीचंच आहे (हंसते) (मंदाकिनी तिला डोळ्यांनीं दावते)

लवंगिका:—काय ग मालविके ! अलीकडे ही मंदाकिनी जरा हुशार झाल्यासारखी दिसते, नाही ? अलीकडे हिचं पुटपुटणही जरा बंद झालं आहे—

मालविका:—(मंदाकिनीकडे पाहून) कां नाही होणार ? हिच्या बडबडीनं कंटाळल्यामुळं मी दादाला कळवलं कीं, दस्तिनापुरला एखादा चांगला मांत्रिक असला तर या मंदाकिनीकरितां काहीं गंडादोरा पाठीव. त्यानें एका मांत्रिकाकडून काहीं मंत्र लिहिलेला कागद पाठविला. त्या कागदांतील मंत्र वाचल्यापासून ही हुशार झाली आहे.

लवंगिका:—तरी म्हटलं असं कसं झालं ? मांत्रिकानें हिला न पाहतां नुसत्या भंत्रानं बरं केलं म्हणजे मोठं नवलच म्हणायचं !

मालविका:—नवल तर खरंच. प्रथम ल्यानें भंत्र पाठविला पण ताईसाहेबांच्या खरं वराच्या वेळीं स्वतः मांत्रिक येऊन हिची प्रकृति नीट पाहणार आहेत हो. (भंदाकिनीकडे पाहून हंसते)

भंदाकिनी:—या मालविकेला आधींच बोलायला थोडं हवं. त्यांत लवंगेसारखी जिभेची तिखट लवंगिका भिळाली मग काय ? जात्ये मी आतां. (तिला लवंगिका अडविते.)

मालविका:—थांब ग, जाशील हो ! पण काय ग, एवढ्या लगवगीनं अशा कोणत्या कामाला निघालीस ?

लवंगिका:—अग ! मी सांगत्ये. ताईसाहेबांनीं मला फुळांचे हार करायला सांगितले होते. ते काम मी हिला सांगितलं झालं ! पण आज कांहीं हिंनं नेहमीं-प्रमाणं कुरकुर मात्र केली नाही हो !

मालविका:—(भंदाकिनीकडे पाहून) अस्सं. अस्सं; तरी म्हटलं एवढी घाई कसत्रे ? ए ! भंदाकिनी ! आज किनई दोन हारांच्या ऐवजीं तीन हार कर हो. (भंदाकिनी पुन्हां डोळ्यांनीं दाबते) असूं दे एक आपला माझ्यासाठीं !

लवंगिका:—इश ! हिचं आपलं कांहीं तरीच. तुला ग काय करायला आहे हार ?

मालविका:—अग ! मरणाला नी लग्नाला माणसानं आपलं नेहमीं तयार असावं. कोणत्या वेळीं काय—(भंदाकिनीकडे नजर लावून) होईल अगर कोणत्या वेळीं कोण उभा राहील याचा कांहीं नेम नाही.

लवंगिका:—मरण कांहीं सांगून येत नाही. पण नवरा का कधीं सांगितल्यावांचून येतो ?

मालविका:—(भंदाकिनीकडे पाहून) त्याचा काय नेम ? कधीं कधीं मरण जसं सांगून येत नाही तसं नवऱ्याचंही होतं हो ! (हसते) भंदाकिनी ! तूं आपली जा. पण मी सांगितल्याप्रमाणें तिसरा हार मात्र माझ्यासाठीं खरंच आण हो. नाही तर तुला आपली थडच वाटायची.

भंदाकिनी:—(स्वगत) सुटल्ये एकदांची. या दोघी एकदां मिळाल्या म्हणजे टवाळकीला कांहीं ताळतंच नाही (जाते.)

लवंगिका:—काय ग मालविके ! हे जे भेले राजे नी अधिराजे इथं गोळा झाले आहेत त्यांची मजा पाहिलीस का ? बोक्यांची नजर जशी दुधावर असते,

तशी या मैल्यांची नजर ताईसाहेबमाईसाहेबांवर आहे. काय मेले नटतात, नी काय मुरडतात ! पुरुषांना इतकं नटणंमुरडणं काहीं शोभत नाही हो.

मालविका:—पुरुषांनाच काय, पण इतकं नटणंमुरडणं बायकांना देखील शोभायचं नाही. तरी बरं, केसांना भांग पाडायचं नाही कोणाच्या डोक्यांत येत.

लवंगिका:—अग ! नाही कसे ? यांच्याचपेक्षा एकाला मी भांग पाडले-लाही पाहिलं. अग ते मंदील घालतात, पण आंत केसांचा भांग देखील पाडतात हो !

मालविका:—तर मग आतां लुगडं नेसायचं नी बोगड्या भरायच्या राहिल्या म्हणायच्या ?

लवंगिका:—वा ! मग तू पाहिलंस तरी काय ? अग त्यांच्या चुणीच्या लांब हाताच्या अंगरख्यानं तू फसलीस. हे देखील बांगड्या घालतात हो. मात्र त्या बायकांप्रमाणं काचेच्या नसून सोन्याच्या असतात नी त्यांना बांगड्या न म्हणतां सलकडीं म्हणतात हो. कोळणी जशा आपला एक हात दर्याला वाहिल्यामुळं एकाच हातांत बांगड्या भरतात तसे हे देखील आपला एक हात सम्राट् विचित्र-वीर्याला करभाराच्या रूपानं वाहिल्यामुळं एकाच हातांत सलकडीं घालतात. मैल्यांना बायकांसारखी बाळ्या घालायची तर लाज वाटते; पण कान तर ओंके ओंके दिसूं नये म्हणून बाळ्याऐवजी हे भिकवाळी घालतात हो ! तेवढं मंगळ-सूत्रच नाही ! अग बाई, बोलण्यांत वेळ तरी किती गेला. वाळ्यांत नांवांनं लगेच आरडाओरड व्हायची.

(जातात) (पडदा पडतो.)

प्रवेश ३ रा.

स्थळ:—काशीराजाचे उपवन.

पात्रे:—प्रेमागद व मंदाकिनी.

प्रेमांगद—मदना ! असा अर्धा होऊं नकोस; एखाद्या चातकाप्रमाणें आज वीस वर्षे मी तुझी मार्गप्रतीक्षा करित असतां या प्रेमांगदासाठीं एकाही तरुणीचं मन चंचल करून मला भेट न देतां तूं सारखा गुंगारे देत फिरत होतास;

मालविका:—गण ताईसाहेवांच्या स्वयंवराचे वेळीं स्वतः मांत्रिक येऊन हिची प्रकृति नीट पाहणार आहेत हो !

(मालविका—श्री. मानकाभे; भंदाकिनी—बापट; लवंगिका—श्री. अरुसकर)

अंक ३ रा. प्र. २ रा

फोटोग्राफर बी. एच्. जोशी.

हनुमान प्रेस, पुणे.

तेव्हां तुझा मजवरचा लोभ कोठे गेला होता ? जवळच्या आत्ताची जर बारा वर्षे भेट झाली नाही तर त्याच तोंड प्रथम तेलान्त पाहावं, अगर त्याची भेट प्रथम देवळांत घ्यावी, अशी शास्त्राज्ञा आहे. या आज्ञेप्रमाणे तुझ्या वियोगाला बारा वर्षे झाल्यानंतर तुझ्या शास्त्रोक्त दर्शनासाठी त्या हस्तिनापुरांतील सारी देवालये आज आठ वर्षे भटकलो. पण देवदर्शनाला आलेल्या एखाद्याही तरुणीच्या प्रेमकटाक्षामार्फत तू मला भेट दिली नाहीस ! इतक्या बेफिकरपणाने आज वीस वर्षे वागल्यावर आजच तुला एवढा प्रेमाचा पान्हा कां आला ? एके काळीं तारुण्याच्या श्रीमंतींत तुझे योग्य आदरातिथ्य केले असतां, आज वार्धक्याच्या कंगालीत तुझी भेट घेण्याचा प्रसंग यावा ही केवढी दुःखाची गोष्ट आहे ! सुदाम्यानं भक्तीं दिलेल्या मूठभर पोह्यांचा भिटक्या मारीत श्रीकृष्णानं जसा आदर केला, त्याचप्रमाणं वार्धक्याच्या तडाक्यांतून उरलंसुरलं तारुण्य मीही तुला भक्तीं अर्पण करीतो. पण तारुण्याच्या श्रीमंतींत उदारपणानं केलेला धिंगाणा या वार्धक्याच्या कंगालीत जर मला घालतां आला नाही तर त्याबद्दल माझ्यावर नागज मात्र होऊं नकोस. फूल नाहीं फुलाची पाकळी तरी तुला अर्पण केल्याशिवाय मला बरं वाटणार नाहीं; एवढं मात्र तुला नकी सांगतो ? (मंदाकिनी प्रवेश करिते व लाजून प्रेमांगदाकडे तिरकस पाहते. प्रेमांगद तिच्याकडे पाहून) [स्वगत] जय अंबिका ! जय भवानी ! परमेश्वरा ! यावेळीं माझ्या मदनाचे रक्षण कर ! शंकराच्या तृतीय नेत्रानं माझा भिन्न मदन दग्ध झाल्याची दंतकथा मी सपशेल खोटी मानिली; परंतु वीस वर्षांच्या वियोगानंतर मला पुन्हां भेटणाऱ्या माझ्या मदनाचं या चंडिकेकडून भस्म करवूं नकोस [आठवल्यासारखं करून] अरे ! पण मी एवढा घाबरलो कां ? परमेश्वराच्या अगाध मायेप्रमाणं हे माझ्या हृदयेश्वरीचें मायिक रूप आहे. [उघड] सुंदरी !

मंदाकिनीः—[स्वगत] हृदया ! धीर धर ! आजन्मांत अपरिचित अशा शब्दानं तुला संबोधलं म्हणून विचकून जाऊं नकोस ? ज्या जगाला सौंदर्याच्या बाबतींत गाजरपारखी म्हणून तू आज वीस वर्षे दोष देत होतास त्याच आंधळ्या जगांत भांगेंत तुळशीच्या रोपाप्रमाणं या मदनमूर्तीचा जन्म झाला आहे. ढगाच्या आड लपलेल्या चंद्राप्रमाणं नकली वार्धक्याच्या आंत लपलेल्या यांच्या तारुण्यानं असा बेभान होऊं नकोस. मदना, शंकराला भुलवण्याकरितां

जातांना तुला जर नकली वार्धक्य घेण्याची युक्ति सुचली असती तर तुझा असा अकार्ली अंत खचित झाला नसता. (उघड) प्राणेश्वरा ! आपल्या तारुण्यानं, आपल्या सौंदर्यानं, ही दासी दिपून जाऊं नये म्हणून जरी आपण हें वार्धक्याचं त्यावर कवच घातलं असलं तरी देखील आपल्या शुभ्र भृकुटींतून सुटणारे दगबाण या दासीला विव्हल करितात.

प्रेमांगदः—लाडके ! यत्किंचित् चौदा रत्नांच्या प्राप्तीकरितां भगवंतांनीं जर अफाट क्षीरसमुद्राचं मंथन केलं तर निभळ सौंदर्य हाताला लागण्याची खात्री असतां मी तुझ्या या कृत्रिम कुरूपतेचं कौतुक कां करणार नाहीं ? काळ्या कुट्ट मेघांच्या उदरांत दुनियेचे डोळे दिपविणारी सौंदर्यशाली विद्युलता जशी गुप्त असते त्याप्रमाणं तुझ्या कृत्रिम कुरूपतेच्या ढगांत गुप्तपणे संचार करणारें सौंदर्य भाङ्गमः मन्त्रःश्वभूला स्पष्टपणे दिसत आहे.

मंदाकिनीः—प्राणेश्वरा ! राखेच्या शुभ्र पुंजांत गुप्तगणानं वास्तव्य करणाऱ्या अग्नीची दाहकता आपला प्रभाव दाखविल्याखेरीज रहात नाहीं. त्याच-प्रमाणे उसन्या वार्धक्यांत गुप्तगणनं असलेलं आपलं तारुण्य माझ्या शरीराचा दाह करीत आहे.

प्रेमांगदः—माझ्या गुप्त तारुण्याच्या ज्वालें झालेल्या तुझ्या मनाच्या स्थितीचं शब्दचित्त देहाच्या कृत्रिम कृष्णवर्णानं रेखाटण्याची तुझी कल्पना तुझ्या रसिकतेची साक्षच देत आहे.

मंदाकिनीः—प्राणनाथ ! आपल्याला पाहिल्यापारमून माझं हृदय अगदीं भरून आलं आहे.

प्रेमांगदः—लाडके ! तुझं हृदय जरी भरून गेलं असलं तरी देखील त्या हृदयाच्या लहानशा भागावर “ भाळ्यानें जागा देणं आहे ” असं आश्वासन या प्रेमांगदाला देऊन याला निर्धास्त कर !

मंदाकिनीः—प्रियकरा ! नकली वार्धक्यानं प्रथमदर्शनीं घास्ती घेतलेलं माझं मन आपल्या या प्रेमळ भाषणानं निर्धास्त झालं आहे.

प्रेमांगदः—तुझ्या हृदयांत जागा भिळण्याच्या अनिवचनानं या परक्या प्रदेशांत विन्हाड करणाऱ्याची माझी दगदग वांचवून तूं मला जन्माचं ऋणी केलं आहेस !

मंदाकिनीः—आपल्या प्रथमदर्शनावरोबर आपल्याशीं जन्माची गांठ

पडेल का ? म्हणून अर्धीर झालेली माझ्या मनांतील आशा आज फलवती झाली.

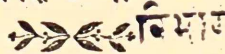
प्रेमांगदः—फलवती होण्याची स्तुत्य महत्वाकांक्षा तुझ्यासारख्या सुंदरीनं घरल्यास ती सार्थ नाही असं कोण म्हणेल ?

मंदाकिनीः—प्रिया ! आपल्या कृत्रिम वार्धक्याच्या चरणीं लीन झालेल्या या दासांचा गांधर्वविधीनं स्वीकार करून—“ पदरीं पडल्येनी पवित्र झाल्ये”—आ न्यायानं तिला धन्य करावं. (गळ्यांत माळ घालते)

प्रेमांगदः—लाडके ! या कृत्रिम वेषानं शंकराच्या सर्व पिशाचगणास साक्ष ठेवून तुझं मी गांधर्वविधीनं पाणीग्रहण करितों. (तिचा हात धरितो) प्रेमाति-
रेकानं माझ्या हातून चूक झाली असल्यास ‘ सूकमूल द्यावी घ्यावी ’ या न्यायानं मला क्षमा कर !

(पडदा पडतो.)

प्रवेश ४ था

स्थळः—काशीराजाचा दरबार

पातेंः—काशीराजा, अंबा, अंबिका, मालविका, शाल्व, भीष्म,
इतर राजे, भालदार, चोपदार वगैरे.

(उंच सिंहासनावर मध्यभागी काशीराजा बसला आहे, शेजारच्या सिंहासनावर अंबा व अंबिका हातांत पुष्पमाला घेऊन बसल्या आहेत. जवळ मालविका हातांत सुवर्णदंड घेऊन उभी आहे. पताका वगैरेनीं दरबार शृंगारला आहे. पडद्यांत शंखनाद व शिंगध्वनि होत आहे. काशीराजाच्या सिंहासनाच्या दोन्ही बाजूंस राजे अधिराजे बसले आहेत असा पडदा उघडतो.),

भालदारः—राजाधिराज काशीराजमहाराजांचा जयजयकार असो.

काशीराजाः—(उठून) राजे, अधिराजे व सरदार हो ! आजचा दरबार म्हणजे या काशीराजाच्या कारकीर्दीतील एक महत्वाचा प्रसंग आहे. आनंदमय शैशवप्रदेश उल्लेखून माझ्या लाडक्या कन्यांनीं यौवनप्रदेशांत पाऊल टाकल्या-
पासून त्यांना अनुसूच वर शोधण्याची माझी काळजी वाहू लागली. अनेक राजे

अधिराजे यांच्या प्रेमळ मागण्याही येऊं लागल्या. मला सर्व राजे अधिराजे सारखेच प्रिय असल्यामुळे आलेल्या अनेक मागण्यांनीं माझे मन गोंधळून गेले. एकाच्या मागणीचा स्वीकार केल्यास चुकून दुसऱ्याचा अपमान होण्याची मला काळजी वाटू लागली; अशा प्रसंगीं पूर्वपरंपरेनें चालत आलेला हा स्वयंवराचा एकच मार्ग मला योग्य वाटला. भर दरबारांत सर्व राजे अधिराजे यांना प्रत्यक्ष पाहून माझ्या कन्यांनीं आपल्याला अनुरूप अशा वराची स्वतः निवड करावी असें मी ठरविले. त्याप्रमाणें सम्राट् विचित्रवीर्य व सर्व राजे अधिराजे यांना या स्वयंवर प्रसंगीं हजर राहण्याची नम्र विनंति केली; माझ्या निमंत्रणाला मान देऊन आज या मंगल प्रसंगीं हजर, असलेल्या राजाधिराजांचा समुदाय पाहून या वृद्ध काशिराजाचं अंतःकरण आनंदातिशयानं भरून आलं आहे. भिन्न भिन्न मनोविकारांच्या छटा अंतःपटावर सारख्या उमगृत असल्यामुळं सुखदुःख, विषाद, इत्यादि मनोवृत्तींच्या भेदनांत सांपडल्याप्रमाणं माझी मनःस्थिति झाली आहे. माझ्या कन्यांच्या निर्ब्याज, रुनोहर, आनंदमय शैशवलीलांचा चित्रपट या वृद्धकाशिराजाच्या मनःशुद्धं पुढं खेळून त्याच्या अंतःकरणांत आनंदलहरी उत्पन्न करित आहेत. कन्यांच्या वाढत्या यौवनावरोबर वाढत गेलेली त्यांच्या अनुरूप विवाहाबद्दलची माझी चिंता, आज या राजाधिराजांच्या दर्शनानं दूर झाल्यामुळं माझ्या मनाला शांतीचा अद्भुत आनंदही होत आहे! आजपर्यंत लालनपालन केलेल्या व मला जीव कीं प्राण वाटणाऱ्या माझ्या लाडक्या कन्यांच्या भावी वियोगाच्या कल्पनेनं माझे मन दुःखी होत आहे. आजच्या या मंगलप्रसंगीं सम्राट् विचित्रवीर्य महाराजांना येतां आलं नाहीं याबद्दल मला खेद होत आहे. (अंबेकडे बघून) बाळे ! आर्यावर्तातील नररत्नांनीं आज हा दरबार भूषित झाला आहे. या नररत्नांपैकीं तुझ्या इच्छेस येईल त्या नररत्नाच्या कंठांत पुष्पमाला घालून तूं घन्य हो. या नररत्नांची योग्य ओळख तुझी चतुर सखी मालविका तुला करून देईल. बाळे ! आपल्या आचरणानं तूं भावी काळच्या कुलयुवतींना आदर्शभूत होशील. असा तुला भी आशिर्वाद देतो. (तिच्या डोक्यावर हात ठेवितो.)

मालविका:—ताईसाहेब, आतां लाजून कसं चालेल ? माझ्याबरोबर चला. प्रत्येक नरवीराचं मी वर्णन करीत असतां तें नीट लक्षपूर्वक एका. आपल्या आकांक्षा व इच्छा यांच्याशीं ज्या नरवीराच्या वर्णनाचं ऐक्य होईल, त्यालाच

आपण वराल हे सांगणेंच नको. (मालविका पुढें व अंबा मागे अशा रीतीने खाली उतरतात, अंबा शिबिकेंत बसते) (मगधदेशच्या राजास दाखवून) ताईसाहेब, हे मगधदेशचे अधिपति; वयानं व रूपानं हे आपणास अनुरूप आहेत. यांच्या वैभवाचं वर्णन कसं करावं हेंच मला सुचत नाहीं. कलेकलेनं वृद्धिगत होणाऱ्या चंद्राची उपमा यांच्या वाढत्या ऐश्वर्याला जर मी दिली तर ती खास चुकीची होईल. कलेकलेनं वाढणाऱ्या ऐश्वर्याला पौर्णिमेची सीमा असते ! शिवाय भोळ्या प्रयासानं स्वतः संपादन केलेलं पौर्णिमेपर्यंतचं ऐश्वर्य पुढं कायम ठेवण्याचीही धमक चंद्रांत दिसून येत नाहीं. पौर्णिमेला राव, व अमावास्येला रंक, होणाऱ्या चंद्राची उपमा यांच्या ऐश्वर्याला कशी लागू पडणार ! मला वाटतं यांच्या ऐश्वर्याला महासागराची उपमा द्यावी. पण भरतीओहोटीच्याकैचींत सापडणाऱ्या महासागराची उपमा देखील यांच्या ऐश्वर्याला यथार्थ होणार नाही ! शिवाय महासागराच्या उदरांत गुप्तरूपानं असलेला वडवानल त्यांच्या ऐश्वर्याचं केव्हां वाटोळं करील याचा नेमच नाही ! ऐश्वर्यानं उपलब्ध होणाऱ्या सर्वसाधनांनीं यांची राजधानी इंद्रपुरीप्रमाणं शोभते. सकाळपासून यांच्या विलासक्रीडा कौतुकानं पाहणारा भास्कर अस्ताला जातांना उरलेल्या विलासक्रीडा पाहण्याचं आपल्या नशिबीं नाहीं म्हणून दुःखाचे उसासे टाकत महासागरांत उडी घेतो ! चतुर मंत्रिमंडळानं राज्यकारभार सांभळल्यासुळं, राज्यकारभाराच्या रक्षक दगदगीनं यांचा क्रीडाभंग होण्याची घास्तीच नाही ! आपलं आयुष्य जर एक गोड सुखस्वप्न करण्याची आपली महत्वाकांक्षा असेल तर यांना वरल्यानं ती खात्रीनें पुरी होईल.

अंबा:—(स्वगत) वाडवडिलांनीं कष्ट करून मिळविलेल्या वैभवाचा आपल्या विषयवासना पुरविण्याकडे रात्रंदिवस उपयोग करून घेऊन मंत्रिमंडळाच्या हातांत बाहुल्याप्रमाणे वागणाऱ्या या अधिराजाचं वर्णन मालविकेनं फारच शिताफीनें केलं ! (शिबिका पुढें चालविण्याची खूण करित्ये.)

मालविका:—(दुसऱ्या अधिराजास दाखवून) ताईसाहेब, या अंगाधिपतीकडे पहा. शंकरानं भस्म केलेला अनंग या अंगाधिपतीच्या रूपानं पुन्हां जन्मला आहे असंच आपणाला वाटेल. थोडासा का होईना, पण अनंगाला शंकराचा सहवास घडला; व त्या सहवासांत त्यानं शंकराचं अक्षचापल्य हस्तगत करून या अंगाधिपतीच्या रूपानं अवतार घेतल्यासुळं, पूर्वजांनीं खड्गाप्रावर खेळविलेल्या लक्ष्मीला आपल्या इच्छेनुरूप अक्षाप्रावर कौतुकानं नाचवून, भगवान्

गिरिजापतीप्रमाणं अक्षक्रीडेत रमणारे हे अंगराज, आपली अक्षक्रीडेची हौस खात्रीनं पुरवितील. अक्षक्रीडेत आपल्या पतीचं सर्वस्व हरण करून विनोदानं ल्याची थड्य करणाऱ्या गिरिजेवर जसा प्रसंग आला तसा प्रसंग मात्र यांच्या सहवासांत आपल्यावर खात्रीनं येणार नाहीं ! आपण जरी यांचं सर्वस्व हरण केलं तरी हे आपल्या हस्तकौशल्याची कौतुकानं तारीफच करतील.

अंबा:—(स्वगत) समरांगणावर रक्ताचं पाणी करून महत्प्रयासानं पूर्वभांनीं संपादन केलेल्या लक्ष्मीला जुवेवार्जांत उधळून टाकणाऱ्या या गोऱ्या गोमूढ्या जुगारी अधिराजाचं वर्णन इतक्या गौरवपूर्ण भाषेनं करण्याचं कठीण काम मालविकेनं फारच खुत्रीनं केलं ! (शिविका पुढें चालविण्याची खूण करिते.)

मालविका:—(तिसऱ्या अधिराजास दाखवून) ताईसाहेब, या वंगाधि-पतीकडे पहा. सागरसरितेप्रमाणं यांचा आपला संगम खुलून दिसेल. चंचल लक्ष्मीला नाना तऱ्हेच्या अलंकारांच्या रूपानं आपल्या शरिरावर स्थिर करून यांनीं तिला चंचलत्वाच्या दोषापासून मुक्त केलं आहे. आपापल्या परीनं शृंगार-चेष्टांनीं मुघाकराचं मन आकर्षण करण्याकरितां ज्याप्रमाणं नभांगणांत अनंत तारका सारख्या प्रयत्न करीत असतां, तिकडे दुर्लक्ष करून वसुंधरेवरील कौमुदीच्या सौंदर्यानं आकर्षिल्या जाणाऱ्या चंद्राप्रमाणं आपल्या राणीवशाला सोडून आपल्या प्रेमानं आकर्षित झालेल्या या अधिराजांना वरून यांच्या सर्व रातींत महाराज्ञीचं अभिमानाचं पद आपण सहज भिळवूं शकाल.

अंबा:—(स्वगत) बायकांपेक्षां देखील अलंकारांची अधिक हाव धरणाऱ्या या बहुपलिक, चंचल, विषयी, अधिराजाचं मन न दुखवितां वर्णन करण्याचं काम कांहीं सोपं नव्हतं ! पण मालविकेनं इथंही आपलं चातुर्य प्रगट केलं ! प्रत्येक अधिराजाच्या वर्णनाची कर्मकटकट ऐकविण्यापेक्षां एकदम मला हृदय-श्रराजवळ जातां येतं तर फार वरं झालं असतं ! पण बावांच्या राजकारणामुळं हें स्वयंवराचं नाटक पुरं करणं मला भाग आहे. (शिविका चालू करण्याची खूण कोरेते, इतक्यांत भीष्माचार्य तीनचार सरदारांसह प्रवेश करितात.)

काशीराजा:—(आश्चर्यानं) कोण ? वृद्ध भीष्माचार्य ? आपल्या आक-स्मिक आगमनानं या काशीराजाला आनंद होत आहे. आजच्या या भंगल समा-रंभाच्या प्रसंगीं—

भीष्म:—काशीराज ! आजचा भंगल समारंभ साजरा करण्याकरितां मी आलों

नसून सम्राट् विचित्रवीर्याच्या वतीन आपल्या सुखरूप व सद्गुणी कन्यांना मागणी घालण्याकरितां आलों आहे. आपल्या आमंत्रणाप्रमाणं स्वयंवराला येण्याची कल्पना सम्राट् विचित्रवीर्यांना पसंत न पडल्यामुळे, त्यांनीं आपल्यावतीन आपल्या कन्यांना मागणी घालण्याकरितां मला पाठविलं आहे. एकाएकीं आपली पत्रिका आल्यामुळे यापूर्वीं आपल्याकडे मागणी घालण्याकरितां येणं अशक्य होतं.

काशीराजाः—माझ्या कन्यांचं स्वयंवर करण्यापूर्वीं जर सम्राट् विचित्रवीर्यांची मागणी आली असती तर या वृद्ध काशीराजानं मोठ्या आदरानं तिच खीकार केला असता. परंतु स्वयंवराचा बेत ठरून त्याप्रमाणं प्रत्यक्ष स्वयंवर चालू असतां ऐन वेळीं सम्राट् विचित्रवीर्यांची मागणी मला खीकारण्याचा अधिकार आहे किंवा नाहीं याविषयीं माझं मन साशंक आहे.

शाहूवः—भीष्मा ! काशीराजाच्या कन्यांचं स्वयंवर हा प्रश्न आतां खासगी स्वरूपाचा नसून आम्हां सर्व राजाधिराजांच्या इम्रतीचा आहे. आज हा वृद्ध काशीराजाचा दरबार म्हणजे हस्तिनापुरांत सम्राट् विचित्रवीर्यांच्या लागेल त्या लहरी इच्छेला मान तुकविणाऱ्या खुशामती मांडलिकांचा दरबार नव्हे, हें आपल्याला कळायला पाहिजे होतं. (काशीराजास—) महाराज ! शिष्टाचाराला सोडून उन्मत्तपणानं केलेल्या या मागणीचा अव्हेर करा ! (भीष्मास—) भीष्मा ! सम्राट् विचित्रवीर्यांच्या लहरी मागणीचा विचार काशीराजाला करणं शक्य नाहीं असं सम्राटाला स्पष्ट शब्दांत कळवा.

भीष्मः—(काशीराजास—) काय ? महापराक्रमी सम्राट् विचित्रवीर्याला काशीराजाचं हेंच उत्तर आहे काय ? काशीराजा ! विचार कर ! क्षणिक अभिमानाला बळी पडून सम्राटाचं वैर संपादन करणं धोक्याचं आहे. सम्राट् विचित्रवीर्यासारखा अतुल पराक्रमी जामात लाभत असतां त्याचा अव्हेर करणं राजकारणाच्या दृष्टीनं धोक्याचं असून व्यवहाराच्या दृष्टीनं असंभजसपणाचं आहे याचा नीट विचार कर ! मी तुझ्या उत्तराची वाट पहात आहे.

अंगाधिपतिः—(पुढें येऊन—) मी सर्व अधिराजांतफें भीष्माचार्यांना घूताचं आव्हान करितों. (भीष्मापुढें फासे टाकतो) घूतांत जर मी वृद्ध भीष्माचार्यांना हरवलं तर सम्राट् विचित्रवीर्यांची मागणी त्यांनीं परत घ्यावी.

कलिगाधिपतिः—(गंभीरपणाने) या प्रसंगीं काशीराजानं कसं वागावं यासंबंधीं मी माझे विचार प्रदर्शित करितों. माझ्या समजुतीप्रमाणं सम्राट्

विचित्रवीर्याकडे सर्व अधिराजांतकें एक शिष्टमंडळ पाठवावं. या शिष्टमंडळानं स्वयंवराचं महत्व व सभ्राटाच्या मागणीनं सर्व मांडलिक राजाधिराजांत पुढें-मागें पसरणारा असंतोष, याचं जोरानं प्रतिपादन करून सभ्राटानं आपली मागणी —म्हणजे सभ्राटाची मागणी गैरशिस्तपणाची आहे असं माझं मत नाहीं— पुढेंमागें उत्पन्न होणारा असंतोष टाळण्यासाठीं मागें घ्यावी अशी जोरदार सूचना करावी. व शिष्टमंडळाच्या या शिष्टाईचा निकाल लागेपर्यंत या प्रश्नाचा योग्य विचार होण्यास अवश्य असणारं शांततामय वातावरण निर्माण करण्यासाठीं आजची स्वयंवराची चळवळ तहकूब ठेवावी. राजकारणाच्या दृष्टीनं, तत्वाच्या दृष्टीनं, व लोकमताचा विचार करितां इतक्या बाण्यानं वागल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं.

साराष्ट्राधिपतिः—माझ्या समजुतीप्रमाणं हा प्रश्न साम्राज्याच्या घटनेचा असल्यामुळे, साम्राज्याच्या हिताच्या दृष्टीनं सभ्राट् विचित्रवीर्याच्या मागणीत ढवळाढवळ करण्याचा आपणास हक्कच नाहीं ! इतकंच नव्हे तर राजकन्येनं प्रत्यक्ष माझ्या गर्यांत माळ घातलेली असती, तरी देखील साम्राज्याच्या हिताच्या दृष्टीनं मी ती माळ तोडून टाकून सभ्राटाच्या मागणीचा आदर केला असता !

शाल्वः—(त्वेपाने) “ राजाधिराज ” म्हणवून घेणाऱ्या या षंडांचा धिक्कार असो. काशीराजा ! हा प्रश्न राजकारणाचा नसून क्षात्रतेजाचा आहे. सभ्राटाच्या बेदरकार व अपमानासद मागणीचा तिरस्काराने अव्हेर कर ! या शाल्वाच्या नसानसांत खेळगारं क्षात्रतेज शाल्वाच्या शेवटच्या उच्छ्वासापर्यंत तुझी पाठ राखील. अपमानासद जिण्यापेक्षा क्षात्रवृत्तीला शोभणारं अभिमानासद मरण क्षत्रियांना भूषणावहच आहे.

अंबाः—बाबा ! अपत्यमोहाला बळी पडून क्षात्रवृत्तीला पारखे होऊं नका ! क्षात्रमदानं धुंद झालेल्या सभ्राटांशीं दोन हात करितांना जर आपल्याला क्षत्रियोचित मरण आलं तर वीरकन्येला योग्य अशाच रीतीनं देह ठेवून ही अंबा आपणाला स्वगात भेटेल.

काशीराजाः—भीष्मा ! ज्या परिस्थितींत सभ्राट् विचित्रवीर्याची मागणी आली आहे त्या परिस्थितीचा विचार करितां त्या मागणीचा अव्हेर करणं मला भाग आहे.

भीष्मः—काशीराजा ! सम्राट् विचित्रवीर्याच्या मागणीचा अड्डेर केला म्हणजे हा भीष्म निमूटपणाने ते सहन करील ही तुझी कल्पना भ्रामक आहे.

शाल्वः—(रागाने) तर काय खयंवरांनं परस्त्रीं झाल्यावर देखील बलात्कारानं काशीराजाच्या कन्यांचं हरण करण्याची सम्राटाची इच्छा आहे काय ? ठीक आहे; अशा वेळीं आर्यावर्तातील क्षात्रतेज नष्ट झालं नाहीं असाच त्याला अनुभव येईल.

भीष्मः—शाल्वा ! काशीराजाच्या कन्यांचं हरण करण्याकरितां सम्राटाला तसदी घेण्याचं कारणच नाहीं. एकवीस वेळा निःक्षत्रीय पृथ्वी करणाऱ्या आपल्या गुरूच्या आशिर्वादानं हा वृद्ध भीष्म ते काम एकटाच करण्यास समर्थ आहे. सरदार हो ! काशीराजाच्या कन्यांच्या शिविका घेऊन जा ! राजे, अधिराजे ज्या कोणाच्या अंगांत क्षात्रवृत्तीची घमक असेल त्यांचा रणमद हरण करण्याकरितां या वृद्ध भीष्माचें खड्ग तयार आहे (तलवार काढतो).

शाल्वः—(खड्ग काढून) भीष्मा ! या शाल्वाच्या देहांतील नसानसांत खेळणारं क्षात्रतेज नष्ट झाल्याशिवाय काशीराजाच्या कन्यांचं हरण करणं तुला शक्य नाहीं.

(दोघेही लढत लढत पडद्यांत जातात; पडदा पडतो.)

अंक रा ३ समाप्त.

अंक ४ था.

प्रवेश १ ला.

स्थळः—हस्तिनापुरांतील एक महाल.

पात्रेः—अंबा व अंबिका.

अंबिकाः—ताई ! आपल्यावर आलेल्या या अनपेक्षित संकटांत मी अगदी गोंधळून गेल्ये आहे. काय करावं हें मला कांहींच सुचत नाही. तुझ्या या वेळच्या शांत वृत्तीकडे पाहिलं म्हणजे समाधान होण्याऐवजीं मला भीति मात्र वाटते ! भयंकर वादळ होण्यापूर्वीं दर्या असाच शांत असतो. त्यावेळीं पुढे उसळणाऱ्या पर्वतप्राय लाटा त्याच्या उदरांत गुप्तपणानं असतील अशी शंकाही येत नाही.

अंबाः—अनपेक्षित संकटपरंपरेनं माझ्या अंतःकरणाचा बांध फुटून दुःखाच्या तीव्र वेगानं माझं हृदय शिरपून जायला पाहिजे होतं. स्वप्रांत झालेल्या काल्पनिक संकटाच्या दर्शनानं दुःखाकुल होणाऱ्या मनाला संकटाच्या प्रत्यक्ष सहवासानं दुःख होऊं नये, याचं मला देखील राहून राहून आश्चर्य वाटत होतं. पण या संकटपरंपरेनंच मी माझ्या हृदयेश्वराशीं एकरूप होणार असंच माझ्या मनांनं घेतलं आहे.

अंबिकाः—पण ताई, या वेळच्या आपल्या संकटाचं स्वरूप अगदीं निराळं आहे. भर स्वयंवरांतून सम्राट् विचित्रवीर्याशीं आपला विवाह लावण्यासाठींच वृद्ध भीष्मानं आपलं हरण केलं. आपल्या विनवणकडे दुर्लक्ष करून आपल्या सौंदर्याच्या मोहानं सम्राटाने जर आपल्याशीं विवाह लावण्याचा निश्चय केला तर—?

अंबाः—तर काय ? सम्राटाचा या देहाला स्पर्श होतांच या अंबेचा आत्मा तिच्या देहाला निःसंशय सोडून जाईल. व्यवहाराच्या रीतीनं मला कोणीही कुमारिका समजो. पण परमेश्वराच्या विश्वव्यापी नजरेनं मी शाल्वाची धर्मपत्नी

आहे. पतिव्रतेच्या दैवी सामर्थ्यापुढे सम्राटाचे पाशवी सामर्थ्य दुबळं असतं, असाच त्याला अनुभव येईल. विकारवन्न होऊन सम्राट जर परमेश्वरी पवित् बंधनाचा उच्छेद करू पाहील, तर राजसभेंतल प्रत्येक व्यक्तीच्या अंतःकरणांत गुप्तरूपाने संचार करणारा परमेश्वर खडबडून जागृत करण्याचं सामर्थ्य या अंबे- च्या पातिव्रत्यांत आहे असं त्याला कळून येईल. माई, तूं निर्धास्त रहा. यावेळीं ही तुला अंबा धीर देत नसून शुद्ध प्रेमाच्या पावित्र्याने अंतःकरणांत प्रकट होणाऱ्या दैवी शक्तीचं हें आश्वासन आहे (इतक्यांत दूत प्रवेश करितो.)

दूतः—राणीसाहेब, वृद्ध भीष्माचार्यांच्या आज्ञेनं राजसभेंत येण्याची आप- णाला विनंति करण्याकरितां मी आलों आहे.

अंबाः—राजाज्ञेप्रमाणं राजसभेंत यावयास आम्ही तयार आहों, असं पूज्य भीष्माचार्यांना कळीव. (दूत जातो) माई, तूं राजसभेंत हजर राहण्याच्या तयारीला लाग. (अंत्रिका जाते) भयंकर वादळ होण्यापूर्वीं दर्या अगदीं शांत असतो असं म्हणतात. त्याच्या त्या वेळच्या शांततेकडं पाहिलं म्हणजे कल्पां- ताच्या वेळीं जन्मास येणाऱ्या पर्वतप्राय लाटा त्याच्या उदरांत गुप्तरूपानं संचार करीत असतील, असं कोणाच्या स्वप्नांतही येत नाहीं ! वर प्रशांत दिसणाऱ्या महासागराला वडवानलाचा हद्रोग झाला आहे, हें जसं समजत नाहीं त्याप्रमाणं तर माझी स्थिति नसेल ना ? हृदयेश्वरावरल माझ्या प्रेमांत फरक तर झाला नाहीं ना ? छे ! छे ! शरिराच्या प्रत्येक अणुरेणूंत हृदयेश्वराची भूर्ति यापूर्वीं इतकी कधींच नाचत नव्हती. अहाहा ! प्रेमाच्या दिव्यस्वरूपाचं आज मला दर्शन झालं. या अनपेक्षित संकटानं ' विकारीप्रेम ' व ' दिव्यप्रेम ' यांतील भेद दाखविल्यामुळं, " विकारी " प्रेमाच्या मादक वातावरणांतून विश्वव्यापी " पवित्र " प्रेमाच्या दिव्य वातावरणांत माझा मानसचंडाल गिरक्या घेत आहे हेंच खरं. प्रियकराचा विनाशी देह या अंबेचं सारसर्वस्व नसून अंघामय झालेला प्रियकराचा अविनाशी आत्मा हाच या अंबेचा दैवी ठेवा आहे. माझ्या आत्म्याशीं एकरूप झालेल्या प्रियकराला दूर करण्याचं सामर्थ्य एकाही व्यक्तीला अगर शक्तीला नाहीं. याची साक्ष या अंबेला आज पटली. महत्प्रयासानं समुद्र- मंथन करूनही देवदानवांच्या हातीं न लागलेलं दिव्यप्रेमाचं हें पंधरावं रत्न मिळ- विण्यासाठींच या पृथ्वीवर परमेश्वराला वारंवार अवतार घ्यावे लागतात. वसुं- धरेच्या उदरांत असणाऱ्या अमोलिक रत्नांत त्यांच्या तेजाच्या कमी अधिक

प्रमाणानं त्यांच्या योग्यतेत जसा फरक पडतो त्याप्रमाणे मानवी अंतःकरणांत गुतरूपानं रहाणाऱ्या खानवी प्रेमाच्या कमी अधिक पावित्र्यावर त्या प्रेमरूप परमेश्वरार्शी होणारं तादात्म्य तर अवलंबून नसेल ? ज्या पवित्र प्रेम-योगानं राधेला कृष्णमय होतां आलं, त्याच प्रेमयोगाच्या मार्गानं या अंबेलाही शाल्व-मय होतां येईल असं अंतर्थांमीं मला कोणीतरी स्पष्ट शब्दानं सांगत आहे.

(पडदा पडतो)

प्रवेश २ रा.

स्थळः—हस्तिनापुरांतील विचित्रवीर्याचा दरबार.

पात्रेः—विचित्रवीर्य, सत्यवती, राजगुरु, भीष्म, अंबा, अंबिका, इतर सरदार वगैरे.

(पडदा उघडल्यावर भालदार चोपदार ' राजाधिराज विचित्र-वीर्य महाराजांचा जयजयकार असो ' असे ललकारतात.)

विचित्रवीर्यः—मांडलिक व सरदार हो ! सत्यप्रतिज्ञ भीष्माचार्यांच्या आज्ञेप्रमाणं काशीराजाच्या कन्यांचं हरण करून या हस्तिनापुरांत आज आमचा लग्नसमारंभ साजरा करण्याची सत्यप्रतिज्ञ भीष्माचार्यांची प्रतिज्ञा आहे. आज सकाळपासून होत असलेले शुभशकुनं पूज्य भीष्माचार्यांच्या प्रतिज्ञापूर्तीची सांक्ष देत आहेतच. पण नुकत्याच आलेल्या जासुदानं सत्यप्रतिज्ञ भीष्माचार्य आपल्या प्रतिज्ञेप्रमाणे काशीराजाच्या कन्यांचं हरण करून त्यांना दरबारांत घऊन येत असल्याचं आनंददायक वर्तमान कळविलं आहे. (इतक्यांत भालदार ' सत्यप्रतिज्ञ भीष्माचार्यांचा जयजयकार असो ' असे पुकारतात.) मांडलिक, व सरदार हो ! सत्यप्रतिज्ञ भीष्माचार्यांना सर्वांनीं उत्थापन द्यावं. (भीष्माचार्य, अंबा, अंबिका प्रवेश करतात. सर्व सभा त्यांस उत्थापन देते.)

भीष्मः—राजकन्यांनो ! जरी मी तुम्हाला हरण करून येथे आणिलं असलं तरी देखील काशीराजाच्या कन्यांना योग्य अशाच सन्मानानं या दरबारांत तुम्हांला वागविलं जाईल. विचित्रवीर्यमहाराजांच्या भावी राज्ञी या नात्यानं

महाराजांच्या सिंहासनाच्या डाव्या बाजूस मांडलेल्या स्वतंत्र आसनावर बसण्याची मी महाराजांतर्फे तुम्हांस विनंति करितों.

अंबा:—विचित्रवीर्यमहाराजांच्या भावी राज्ञी म्हणून जर त्या बहुमानाच्या सिंहासनावर बसण्याची पूज्य भीष्माचार्य विनंति करित असतील तर त्या बहुमानाच्या जागी एवढाच बसण्याचं आम्ही नाकारतो. याबद्दल महाराजांनी क्षमा करावी.

विचित्रवीर्य:—राजकन्यांनो ! मानार्ह काशीराजाच्या कन्या या नात्यानं त्या आसनावर बसण्याची मी आपल्याला विनंति करितों.

अंबा:—महाराज, हरण करून आणलेल्या राजकन्यांना एवढ्या सन्मानानं वागविणं हें आपल्यासारख्या सार्वभौम राजांना साजेसेच आहे. महाराजांची आज्ञा आम्हांला प्रमाण आहे (अंबा व अंबिका आपल्या आसनावर बसतात; नंतर भीष्माचार्य आपल्या आसनावर बसतात).

भीष्म:—राजकन्यांनो ! ऐन स्वयंवरांतून तुम्हांस हरण करून आणलं या बद्दल मला क्षमा करा. तुमच्यासारख्या सद्गुणी व अलौकिक रूपवती राजकन्या सम्राट विचित्रवीर्य महाराजांच्याच राज्ञी होण्यास पात्र आहेत, या एकच पूज्य भावनेनं मी तुमच हरण केले आहे. तुमच्यासारख्या गुणशाली व सौंदर्यसंपन्न राजकन्यांना राजे, महाराजे यांनी मागणी घालावी, हें योग्यच आहे. अनेक राजाधिराजांच्या आलेल्या मागण्यांमुळं राजकारणाच्या दूरदृष्टीनं मनार्ह काशीराजानं स्वयंवराचा बेत केला यांत त्याची राजकारणकुशलता दिग्गून येते. स्वयंवराचा बेत ठरल्यावर ऐन स्वयंवरसमारंभांत विचित्रवीर्यमहाराजांतर्फे मी केलेली मागणी मानार्ह काशीराजानं स्विकारली नाही, याबद्दलही मी त्यास दोष देत नाही. एकदां स्वयंवराचं आमंत्रण दिल्यावर ऐन स्वयंवरसमारंभाच्या वेळीं माझी मागणी स्विकारणं शक्य नव्हतं. त्या योगानं तेथे जमलेल्या सर्व राजाधि- राजांचं त्यास वैर संपादन करावं लागलं असतं. या सर्व अडचणींतून मानार्ह काशीराजाला मुक्त करण्याकरितांच मला तुमचं हरण करणं भाग पडलं. माझ्या कृत्यानं सर्व राजे अधिराजे यांचं मी वैर संपादन केलं आहे. परंतु राजकन्यांनो ! तुमच्यासारख्या सद्गुणी व सौंदर्यसंपन्न राजकन्या महाराज्ञीपदावरच आरूढ होण्यास पात्र आहेत, या एकाच भावनेनं जमलेल्या सर्व राजांचं वैर संपादन करूनही

मला तुमचं हरण करावं लागलं याबद्दल मला धम्मा करा ! यापुढील कार्य परम-पूज्य राजगुरु यांच्या आज्ञेनं होणार आहे.

अंबा:—पूज्य भीष्माचार्यांच्या पवित्र हेतूबद्दल आमच्या मनांत कर्धाच शंका आली नव्हती. पितृतुल्य भीष्माचार्यांनीं दाखविलेल्या कळकळीबद्दल आम्ही खरोखर त्यांचे ऋणीच आहोत. परंतु धर्मशास्त्राप्रमाणं मला या राज्ञीपदाचा स्वीकार करितां येत नाही. स्वयंवरापूर्वीं मनानं मी सौभपति शाल्वमहाराजांना वरलं होतं व त्याबद्दल मी त्यांना वचनबद्ध झाल्यें होत्यें; व स्वयंवरांतही पूर्वीचं मनानं वरलेल्या शाल्वमहाराजांनाच वरण्याचं मी ठरविलं होतं. महाराज, या पवित्र राजदरबारांत धर्मशास्त्रप्रवीण परमपूज्य राजगुरु यांनाच मी सवाल करित्यें कीं, या मानसिक स्थितींत धर्मशास्त्राप्रमाणं या हस्तिनापूरच्या महाराज्ञीपदावर मल आरूढ हाणें शक्य आहे काय ?

राजगुरु:—हरण करून आणलेली राजकन्या कायेनं, वाचेनं व मनानं कुमारिका असली पाहिजे. राजकन्येच्या भाषणावरून ती मनानं व वाचेनं कुमारिका नाही. इतकंच नव्हे तर ती मनानं सौभपती शाल्वाची पत्नी झाली आहे. सबब धर्मशास्त्राप्रमाणं तिचा विवाह विचित्रवीर्यमहाराजांशीं होणं शक्य नाही.

अंबा:—महाराज ! ज्या राजदरबारांत धर्माचे पालन करणारे सम्राट तख्तावर असता, ज्यांत वयोवृद्ध त्रिकालज्ञ राजगुरु धर्माधर्माचे निकाल निर्मांडपणानं देतात, व जो राजदरबार धर्मनिष्ठ सरदारांनीं भूषित असतो, त्या राजछत्रावर प्रत्यक्ष परमेश्वराचा वरदहस्त असलाच पाहिजे.

विचित्रवीर्य:—हे पूज्य राजकन्ये ! धर्मपरायण राजगुरुंचा निकाल आम्हांला शिरसा बंध आहे. आजच्या दरबाराचं काम आटोपल्यावर परमपूज्य भीष्माचार्यांबरोबर योग्य इत्सामानं सौभपति शाल्वाकडे आपली रवानगी करण्यांत येईल.

भीष्म:—अंबे ! तुझ्यासारख्या गुणवती राजकन्येचा धर्मपिता या नात्यानें सौभपती शाल्वाला तुला अर्पण करण्यांत या वृद्ध भीष्माचार्याला आनंदच वाटे.

अंबा:—पूज्य भीष्माचार्यांची धर्मकन्या होण्यांत या अंबेला धन्यताच वाटते. (अंबा उठून राजगुरूला व भीष्माचार्याला प्रणाम करते)

राजगुरु:—आयुष्मान् भव !

भीष्म:—आयुष्मान् भव !

(अंबा पुन्हां आपल्या जागीं बसते)

विचित्रवीर्यः—(स्वगत) माझ्या लाडक्या अंबिकेनं मला अजून ओळखलं नाही असं दिसतं. आपल्याच विचारांत मग झालेली अंबिकेची मूर्ती माझ्या हृदयाला प्रेमाची भरती आणते.

राजगुरुः—(अंबिकेस -) राजकन्ये ! कायेनं, वाचेनं व मनानं कुमारिका असल्यास धर्मशास्त्राप्रमाणं सम्राट् विचित्रवीर्याच्या साम्राज्यपदाचा तूं स्वीकार कर ?

अंबिकाः—(उठून) महाराज ! वैभवशाली साम्राज्यपदाचा मान मला स्वीकारितां येत नाही याबद्दल मला क्षमा करा ! मी वाचेनं, मनानंच नव्हे तर गांधर्वविधीनं याच हस्तिनापुरांतांत एका शूर सरदाराला वरिलं आहे. ज्या मंगलविधीला प्रत्यक्ष वनदेवतेनं पुष्पवृष्टी करून आपली संमती दिली तो मंगलविधि शास्त्रसंमत असलाच पाहिजे.

राजगुरुः—(आश्चर्याने) काय ? एका सरदारानं गांधर्वविधीनं केलेल्या तुझ्या पाणिग्रहणाला वनदेवतेनं पुष्पवृष्टी करून आपली संमती दिली ?

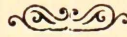
अंबिकाः—होय, इतकंच नव्हे तर वनदेवतेनं अर्पण केलेलाच पुष्पहार मी माझ्या पतीच्या कंठांत घातला.

राजगुरुः—राजकन्ये ! मी शंका घेतली याबद्दल विपाद मानूं नकोस. शंका घेण्यास तसेच सबळ कारण आहे. ज्यावेळीं एकादा चक्रवर्ती राजा गांधर्वविधीनं एकाद्या कुमारिकेचं पाणिग्रहण करितो त्याचवेळीं असा देवी चमत्कार होतो.

विचित्रवीर्यः—राजगुरु, अंबिकेचं भाषण अक्षरशः खरं आहे. (अंबिका चपापते) ज्या सरदारानं अंबिकेचं गांधर्वविधीनं पाणिग्रहण केलं तो सरदार म्हणजे मातोश्री सत्यवतीच्या आज्ञेनं गुप्तरूपानं गेलेला विचित्रवीर्यच होय. (अंबिका आश्चर्याने विचित्रवीर्याकडे पाहते व लाजते) देवि ! तुझ्याशीं केलेल्या कपटाचरणाबद्दल क्षमा कर ? केवळ सम्राट् या नात्यानं तुझं पाणिग्रहण करण्यापेक्षां तुझ्या निमल प्रेमाला सामान्य सरदार या नात्यानं पात्र झालों याबद्दल मला घन्यताच वाटते. या वीरमणीची अर्धांगी (अंबिका लाजते) या सम्राटाची राजलक्ष्मी, या नात्यानं या सिंहासनावर बैस. (तिला सिंहासनावर बसवितो. अंबिकेवर सज्जांतून पुष्पवृष्टी होते) अमात्य ! आजच्या मंगलप्रसंगीं सर्व राजकाय गुन्हेंगारांना बंधमुक्त करा ! ज्याचं दुःख या सम्राटाला निवारण करितां येईल असा एकही प्रागी या मंगलप्रसंगीं दुःखी राहूं नये; अशी माझी इच्छा आहे.

अमात्यः—महाराजांची आज्ञा शिरसाबंध आहे. (पडदा पडतो.)

प्रवेश ३ रा.

स्थळः—प्रेमांगदाचा वाडा.

पात्रेः—प्रेमांगद, मंदाकिनी व प्रमोद.

प्रेमांगदः—“ सगळीं सोंगे आणतां येतात पण पैशाचें सोंग आणतां येत नाही ” या वाडवडिलांपासून चालत आलेल्या म्हणीत प्रयोगाच्या सोईसाठीं कांहीं फेरफार करणं इष्ट आहे, असं आतां माझं ठाम मत झालं आहे. श्रीभंताचं सोंग घेऊन गांधर्वविधीनं कुणा तरी कुमारिकेला फसविणाऱ्या एकाद्या लफंग्या तरुणानं ही म्हण प्रथम प्रचारांत आणिलेली असावी. पणत्या बेठ्याला एवढं कळलं नाही कीं, प्रारंभीच्या नकली श्रीभंतचिं, हाडार्ची कांड करून खऱ्या-खुऱ्या श्रीभंतांत जगला वांचला तर पर्यवसान करितां येणं शक्य तरी आहे; पण अस्सल वृद्धानं नकली वृद्धाचं सोंग घेऊन बायको पटकवल्यावर, शिलकेत राहिलेल्या सगळ्या आयुष्यांत हाडार्ची कांड केलीं, तरी निभेंळ तारुण्य आणा-यंच कोटून ? आम्ही वृद्ध म्हणजे लग्नाच्या बाजारांत ‘ नकली मालापासून सावध रहा ’ सांगणाऱ्या जिवंत जाहिरातीच ! जाणूनबुजून जमाखर्चाचा खोटा उतारा देऊन ‘ चूकभूल द्यावी व्यावी ’ म्हणून संभावितपणानें ताजा कलम घालणारा धूर्त व्यापारी, व वैवाहिक देवघेवांत नकली तारुण्याच्या हुंडीवर लग्नाचा सवदा पटाविणारा प्रामाणिक वृद्ध एकाच कोटींत येतात—नाहीं थोडा फरक राहतो ! जमाखर्चाच्या खोऱ्या उताऱ्यांतील जाणून बुजून केलेली चूक-भूल धूर्त गिऱ्हाइकाच्या लक्षांत आली, तर ताज्या कलमाचा हवाला देऊन संभावितपणानें चुकीची दुरुस्ती करून प्रामाणिकपणानं माप पदरांत पाडतां येतं. पण अस्सल वृद्धानं बनावट तारुण्याची हुंडी पटाविल्यावर प्रामाणिकपणानं सोंग आणण्याचा मार्गच बंद होतो ! तें कांहीं नाहीं; “ सगळीं सोंगे आणतां येतात पण तारुण्याचं सोंग आणतां येत नाही ” हेंच खरं ! “ तेथें पाहिजे जातीचें । एरा गवाळाचें काम नोहे ॥ ” आज तीन दिवस झालें “ द्यायचा गडे हा वेध टाकून आतां ! ” म्हणून एकसारखं आमच्या तिचं दुमणं चालू आहे. दरबार

होऊन जाईपर्यंत मला हा वेष ठेवलाच पाहिजे. म्हणून तिची मी आतांपर्यंत समजूत करीत आलों. दरदिवशीं अस्ताच्यावेळीं सूर्य खालीं जाऊं लागला कीं माझे प्राणही खालवर होऊं लागतात ! पण—जाऊं या—(विचार केल्यासारखें करून) मी म्हणतो, खोटी का होईना पण मला दरबारची सबब तरी आहे पण हिला आपलं खरं स्वरूप प्रकट करायला काय हरकत आहे ? “ जातीच्या सुंदरांना कांहींही शोभते ॥ ” हें जरी खरं असलं तरी त्यांत माझ्या प्रियेच्या कृत्रीम कुरूपतेचाही समावेश होतो असा आग्रह धरणं जरा धाडसाचं होईल ! (शंका आल्यासारखें दाखवून) आँ ! माझा वृद्धपणा जसा उसना घेतलेला नसून खराखुरा मालकी हक्काचा आहे तसा हिचा हा सौंदर्याचा जलसा मालकी हक्काचा तर नसेल ? तो पहा, तो प्रतोद इकडेच येत आहे; त्याच्या पोटांत शिरून खरी वस्तुस्थिति कळली तर पहावी. पण त्याला माझ्या शंकेचा नुसता वास देखील येतां उपयोगीं नाही. (हंसून) कां राव ! शेवटीं माझंच म्हणणं खरं ठरलं कीं नाही ?

प्रतोदः—काय बुवा ! काय खरं ठरलं ? कशाबद्दल प्रश्न आहे ?

प्रेमांगदः—माझ्या प्रियेची प्रणयपत्रिका घेऊन आला होतास त्यावेळचं तुझं भाषण आठवतं का ?

प्रतोदः—कशाबद्दल ? मला नाहीं कांहीं आठवत.

प्रेमांगदः—आतां कशाला आठवेल ! बाजू अंगावर आली; तेव्हां आठवण ठेवून कसं चालेल ? हें पहा, मी तुला आठवण देतो. माझ्या प्रियेबद्दल तूं कांहीं सवाल करीत होतास. मी कारकून बच्चा नसल्यामुळे प्रियेच्या वयाच्या बाबतींत मी केलेली बेरीजवजाबाकीची चूक तूं माझ्या पदरांत टाकलीस. तिच्या सुस्वरूपपणाच्या बाबतींत त्यावेळींही तुझी कांहीं शंका नव्हतीच म्हणा !—पण तुझ्या बहिणीची भेट झाल्यावर आतां तरी माझ्या प्रियेच्या वयाबद्दल व रूपाबद्दल तुझी खात्री झाली कीं नाहीं ? मी तुला त्याचवेळीं स्पष्ट सांगितलं होतं कीं, माझी प्रिया तैरणी असून सुस्वरूप आहे. आतां तरी तुझ्या बहिणीकडून तुझी या बाबतींत खात्री झाली कीं नाहीं ?

प्रतोदः—(स्वगत) भंदाकिनीचा कृत्रिम मानलेला कुरूपणा याच्या वार्धक्याइतकाच असल आहे, ही गोष्ट स्वारीच्या अजून लक्षांत आलेली दिसत

नाहीं. पण स्वारीला थोडीशी शंका आलेली दिसते. दुरून दुरून प्रश्न विचारून माहितो काढण्याचा इरादा दिसतो.

प्रेमांगदः—कां ? आतां बोलत कां नाही ? करा कीं आपली चूक कबूल !

प्रतोदः—(स्वगत) याला नुसती शंकाच आलेली दिसते. अजून आपल्या प्रियेच्या विराटस्वरूपाची स्वारीला ओळखच झालेली नाही. (उघड) मी आपली चूक कबूल करितों. आतां माझी खती झाली.

प्रेमांगदः—(स्वगत) आतां माझा जीव जरा खाली पडला. मला आलेली शंका खोटीच म्हणायची. (उघड) हे पहा, अशी मुळमुळीत चूक कबूल करून भागायचे नाही. तुम्ही म्हणत होतां त्याप्रमाणे अक्षरशः माझ्या बहिर्णान्दी सांगितलं, असं स्पष्ट शब्दांत सांग ? (इतक्यांत मंदाकिनी येते)

प्रतोदः—(एकीकडे) हे आकाशस्थ देवतांनो ! माझे रक्षण करा !—

मंदाकिनीः—(प्रतोदास—) काय हो ! याचं हे सोंग आणखी किती दिवस रहायचं ? मी आज तीन दिवस सारखी टक्की करित्ये कीं, हे सोंग टाकून द्या. पण इकडे काहीं मनावर घेतच नाहीत. या घाणेरक्या वेषाचा मेला कंटाळा कसा येत नाही ?

प्रतोदः—(स्वगत) खाशी ! यांच्या भ्रांतिकृत चमत्काराचा भोपळा बहुतेक फुटायच्या वेतांत आलेला दिसतो ! यावेळीं मी येथे नसतो तर बरं होतं, “ आलिया भोगासी असावे सादर ” (उघड) आपलं म्हणणं बरोबर आहे. कोंबडा झांकला म्हणून सूर्योदय व्हायचा थोडाच राहतो. मग कोंबडा झांकण्यांत तरी हंशिल काय ?

मंदाकिनीः—(स्वगत) मला आलेली शंका खोटीच तर मग ?

प्रेमांगदः—(स्वगत) माझी शंका याच्या आतांच्या बोलण्यांत पार गेली.

मंदाकिनीः—(मनांत) पण मी जशी दिसते तशीच खरी आहे असं जर त्यांना समजलं तर माझे कसं होईल ?

प्रेमांगदः—(स्वगत) हा माझा वृद्धपणा नकली नसून अस्सल आहे असं जर हिला कळलं तर माझी काय वाट होणार ?

मंदाकिनीः—(मनांत) मी केलेल्या वचनेबद्दल हे मला क्षमा करतील काय ?

प्रेमांगदः—(स्वगत) मी हिच्याशीं प्रतारणा केली याबद्दल ही मला क्षमा करील का ? (उघड) प्रिये ! मला क्षमा कर ?

मंदाकिनीः—(स्वगत) तीन दिवस आपलाच हेका चालविला त्याबद्दल एवढं वाईट वाटत आहे तेव्हां हे मला खातीनं क्षमा करतील (उघड) प्रिया, मला क्षमा करा !

प्रेमांगदः—(स्वगत) प्रतोदाच्या समक्ष मला दोन शब्द टाकून बोलल्याबद्दल जर हिला एवढं वाईट वाटतं तर ही माझा अपराध खात्रीनं पोटांत घालील.

प्रतोदः—(दोघांच्या पुढे हात जोडून) म्हटलं, मलाही क्षमा करा !

प्रेमांगदः—प्रतोदा ! आमची क्षमा मागायला तूं काय केलं आहेस ?

प्रतोदः—तसं मीं कांहीं केलं आहे असं नव्हे. पण म्हटलं, ही क्षमेची पर्वणीच निघाली आहे. तेव्हां पुढे मागे होणाऱ्या अपराधाबद्दल याच वेळीं अगाऊ क्षमा मागून ठेवलेली असावी.

प्रेमांगदः—तूं तरी बऱ्याच आंतल्या गांठीचा दिसतोस ! (गंभीरपणाने) प्रतोद ! मला हे डावपेंच आवडत नाहीत. माणसं जशीं दिसतात तशीं असावीत असं माझं ठाम मत आहे.

मंदाकिनीः—(स्वगत) हें यांचं मत ऐकून माझ्या जरा जिवांत जीव आला (उघड) खरंच गडे ! मी म्हणतयें सत्याला का कुठें मरण आहे ? का हो प्रतोद ! खरं कीं नाही ?

प्रतोदः—आपलं दोघांचं म्हणणं अक्षरशः खरं आहे. खऱ्याला कसतं मरण ? पण पुष्कळ वेळा खरं पचायला जरा जड जातं. “ बल ज्याचें त्यास तें ! ” आतांच पहाना ? सरदारसाहेबांचं वार्धक्य नकली नसून अस्सल शंभर नव्वरी आहे असं जर निर्मळ सत्य म्हणून सांगितलं तर तें आपल्याला कितपत पचेले ? (मंदाकिनी चपापते) अगर साऱ्या जन्मांत सौंदर्याशीं उभा दावा मांडल्यान आतां त्याच्याशीं तडजोड काढणं वाईसाहेबांच्या मानीपणाला आवडणं शक्य नाही, असं जर म्हटलं तर तें सरदारसाहेबांना कितपत पचेले ? (प्रेमांगद चपापतो) हा आपला तत्त्वाचा वाद आहे (आठवल्यासारखे करून) अरे, खरंच, वृद्ध भीष्माचार्याकडे मला जायचं आहे. हें मी अगदींच विसरलों होतो. वर आहे, येतो मी आतां. (जातो.)

मंदाकिनीः—या तरुण प्रतोदाचं हें आचरट भाषण ऐकून मला किंई भारी

संताप आला आहे. (मनांत) गोळी मारून तर पहावी, लागते का ? (उघड) तरुण तेवढे सारे आचरट असतात. आपण जर तरुण नसतां तर किती किती बरं झालं असतं ?

प्रेमांगदः—(स्वगत) माझ्या छातीवरची धोंड दूर झाली ! आतां मनांत शतचंडीचा पाठ म्हणून शेवटचा वार मारून नशिवाची परीक्षा पाहतो ! (मनांत पुटपुटल्यासारखे करितो.)

मंदाकिनीः—(स्वगत) यांच्या ताहण्याला खोड ठेविली म्हणून राग आला कीं काय ? (उघड) सगळेच तरुण असे आचरट असतात असंच कांहीं माझं म्हणणं नाहीं. पण—

प्रेमांगदः—प्रिये ! तूं म्हणालीस तें अक्षरशः खरें आहे. त्या मालविकेच्या तोंडाचा सारखा पद्म चाललेला पाहून, तूं जर सुस्वरूप नसतीस तर बरं झालं असतं, असं मला वाटायला लागलं आहे. या रूपवती स्त्रिया फारच चढेल असतात !

मंदाकिनीः—(स्वगत) माझा जीव आतां खाली पडला ! या संकटांतून वांचविल्याबद्दल चंडिकेची खणानारळानं ओढी भरलीच पाहिजे.

प्रेमांगदः—(स्वगत) हिच्या मुग्धपणावरून मला जरा आशा वाटूं लागली; (उघड) इतकं वाईट नको वाटायला. सगळ्या सुस्वरूप तरुणी चढेल असतातच असं कांहीं नाहीं. ही तूंच पहा ? तुझी मर्यादा, तुझी शालीनता, तुझी क्षमाशीलता—

मंदाकिनीः—प्रिया ! आपण म्हणालं तेंच खरं. या रूपवती स्त्रियांची मला देखील भारी चीड येते. आपण हल्लीं आहोत असंच जर परमेश्वर आपल्याला ठेवील तर—

प्रेमांगदः—(घाबरून—) तर काय ?

मंदाकिनीः—मी त्याचे फार आभार मानीन.

प्रेमांगदः—(आनंदानें) ये ! लाडके ये. आतां या वृद्ध प्रेमांगदाची खिळ-खिळित झालेली राहिलेल्या आयुष्याची नौका तुझ्या सौंदर्याच्या खडकावर आपटून फुटेल कीं काय ही घास्ती दूर झाली !

(दोघें आलिंगन देतात, पडदा पडतो.)

प्रवेश चवथा.

स्थळः—हस्तिनापुराजवळील शाल्वाचा लष्करी तळ.

पात्रेः—शाल्व, भीष्म व दूत.

शाल्वः—दैवाची गति विचित्र आहे. काशीराजाच्या राजधानीत अंबेच्या सह-वासांत गेलेला काळ म्हणजे या शाल्वाच्या आयुष्यातील एक गोड सुखस्वप्न मात्र ठरावं अं ! अंबेच्या करग्रहणाच्या लालसेने स्वयंवराला आलेल्या असंख्य राजांना पाहून त्यांची मनांत कीव करणाऱ्या या शाल्वाची स्थिति त्यांच्या स्थितीहून केविलवाणी व्हावी अं ! अंबेच्या प्राप्तीने होणाऱ्या माझ्या सुखाच्या परमावधीचा माझ्या दैवालु मत्सर वाटला; आणि म्हणून सौख्याच्या सुधेचा पेला ऐन ओठाजवळ येतांच माझा उपहास करण्याकरितां त्या थेरब्या भीष्माच्या रूपाने माझ्या दैवानं ठोकर मारून आपला डाव साधला. भीष्माच्या समरकीर्तीने चकित होऊन बाहुल्याप्रमाणं निश्चल बसलेल्या त्या राजाधिराजांचं स्मरण झालं म्हणजे अंगाचा संताप होतो. अंबेच्या प्राप्तीच्या आशेने जमलेल्या त्या षंडांनीं त्या वृद्ध कवीचे पारिपत्य करण्याकरितां नुसती आपली समशेरही म्यानांतून बाहेर काढली नाही ! धिक्कार असो त्यांच्या क्षात्रवृत्तीला ! त्या वृद्धकपीला अडवून त्याचं पारिपत्य करण्याच्या ऐनप्रसंगीं माझ्या रथानं मला दगा दिला. सिंहाचा भाग जंबुकानं नेला असतां त्याचा काय परिणाम होतो हें त्या वृद्धकपीला लवकरच समजून येईल. हस्तिनापूरला वेढा देऊन त्या जांबुवंताला, अस्वलाला ज्याप्रमाणं एखादा दरवेशी धरून आणतो त्याप्रमाणं पकडून—(इतक्यांत दूत प्रवेश करितो).

दूतः—महाराजांचा जयजकार असो. अंबेसह वृद्ध भीष्माचार्यांना पकडून आणल्याचं आनंददायक वर्तमान कळविण्याकरितां मला सेनापतीनं महाराजांकडे पाठविलं आहे.

शाल्वः—(आनंदाने) काय म्हणतोस ? अंबेसह वृद्ध भीष्माचार्याला सेनापति सुकीर्तीनं पकडलं आहे ? जा, सेनापतींना सांग अंबेला सन्मानानं स्वतंत्र डेऱ्यांत ठेवून तिच्या तैनातीला दासींची व्यवस्था करा; व वृद्ध भीष्माचार्यांना माझ्याकडे घेऊन या. (दूत जातो) माझी मोहीम इतक्या लवकर सफल होईल अशी मला कल्पनाही नव्हती. हस्तिनापूरची राजधानी धुळीला मिळवून हजारों

वीरांचा संहार केल्यावांचून तो वृद्ध भीष्म माझ्या हातीं लागेल, असं मला वाटलं नव्हतं. ठीक आहे. भीष्मा ! नुसत्या तुझ्या अटकेनं या शाल्वाचं समाधान होणार नाही. अंबेचं हरण करून ज्या शाल्वाचा भर सभेत तूं अपमान केलास, त्याच शाल्वाच्या खड्गाला द्रंद्रयुद्धांत तुझ्या रक्षाचा अभिषेक करीन तेव्हांच या शाल्वाचा कोप शांत होईल. (इतक्यांत सुकीर्ति भीष्मासह येतो) भीष्मा ! सिंहाच्या गुहेत शिरून त्याला डवंचणें धोक्याचं आहे, असं आतां आपल्याला कळून चुकलंच असेल. सुकीर्ति ! यांना बंधमुक्त करा ? व देवी अंबिकेची योग्य व्यवस्था लागली आहे कीं नाही तें पहा. (सुकीर्ति भीष्माला बंधमुक्त करिता आणि जातो.)

भीष्मः—(हंसून) शाल्वा ! वनराज वृद्ध झाला तरी त्याच्या पंजांत मत्त गजाचं गंडस्थळ विदारण करण्याची ताकद असतेच. ज्या भीष्मानं तुझ्यासारखे शेकडों राजे स्वयंवराला हजर असतां त्यांना न जुमानतां अंबेला हरण करून नेलं, त्या भीष्माला तुझ्या सुकीर्तीसह तुझ्या साऱ्या सेनेला गारद करणं फारसं कठीण गेलं नसतं ! पण माझ्याकडून नकळत झालेल्या प्रमादाचं क्षालन व्हावं म्हणून मी आपखुपीनं तुझ्या सेनापतीच्या स्वाधीन झालों.

शाल्वः—तर मग आपण फार धोरणानंच वागलांत : कारण हस्तिनापुरावर स्वारी करून त्याची राखरांगोळी करण्याकरितांच मी निघालों आहे. आपण निमूटपणें स्वाधीन होऊन हस्तिनापूरची भावी दुर्दशा टाळली यांत मला समाधान वाटतं.

भीष्मः—शाल्वा ! मला चिडविण्याचा तुझा प्रयत्न फुकट आहे. हस्तिनापूरचा दरबार म्हणजे स्वयंवराकरितां काशिराजाच्या राजधानींत जमलेल्या भेकड राजे रजवाड्यांचं प्रदर्शन नव्हे ! सुंदर राजकन्यांच्या हातांतील सुकुमार पुष्पमाला कंठांत धारण करण्याच्या लालसेनं नटलेल्या राजाधिराजांच्या मानेला विळखा घालण्याकरितां हस्तिनापूरच्या वीरांच्या समशेरी तयारच आहेत. हस्तिनापूरच्या राजधानीचं नुसतं दर्शन होण्यापूर्वीच धुळीत लोळण्याचा प्रसंग मात्र आला असता ! पण आज समरांगणांत तुझ्याशीं दोन हात करण्याकरितां मी आलेलों नसून राजाजेनं तुला अंबा अर्पण करण्याकरितां आलों आहे.

शाल्वः—भीष्मा ! अंबेवर जरी माझं प्रेम असलं तरी तिला हरण करून नेणारालीं देहांत प्रायश्चित्त दिल्यावांचून तिचं पाणिग्रहण करणं मला क्षत्रियोचित.

वाटत नाही. सम्राटाच्या ताटांतील उर्षी हाडे चघळणारा नामधारी राजा हा शाल्व नव्हे.

भीष्मः—शाल्वा ! तुझ्या क्षात्रवृत्तीच्या अभिमानावद्दल मला कौतुक वाटते; पण अभिमानाला बळी पडण्याचं यांत कारणच नाही. विवाहेच्छु राजानं जर अंबेचं हरण केलं असतं तर तुझा अभिमान योग्य होता. पण आजन्म ब्रह्मचारी राहण्याची प्रतिज्ञा केलेल्या भीष्मानं अंबेचं हरण स्वतःसाठीं केलं नसून महाराज विचित्रवीर्यासाठीं केलं होतं. भरदरबारांत अंबेचं शाल्वाला मनानं वरल्याचं कथन केल्यावरून राजाज्ञेने धर्माज्ञेला अनुसरून मी तिला तुझ्याकडे घेऊन आलों आहे. भीष्माच्या धर्मकन्येचं पाणिग्रहण करण्यांत क्षात्रधर्माशीं विरोध येतच नाही.

शाल्वः—भीष्मा ! काशीराजाच्या दरबारांतून अंबेचं हरण करितांना सर्व राजांना दिलेलं युद्धाचं आव्हान तूं विसरला असशील, पण मी विसरणं शक्य नाही. अंबेच्या प्रेमाची योग्यता मी ओळखून आहे. पण अंबेच्या प्रेमोपेक्षांही क्षात्रधर्माची योग्यता मी अधिक मानितों. क्षात्रधर्मापासून परास्सुख झालेला शाल्व अंबेच्या प्रेमाला पात्रच नाही. अंबेच्या प्रेमाला पात्र होण्याकरितांच क्षत्रियोचित समरयज्ञांत अंबेचं हरण करणाराची आहुति घेऊन मी माझी लायकी सिद्ध करणार. भीष्मा ! अंबेचं पाणिग्रहण हा प्रश्न शाल्वाच्या प्रेमाचा नसून त्याच्या क्षात्रवृत्तीच्या इभ्रतीचा आहे. एखाद्या अनाथ पोरक्या मुलीप्रमाणं अंबेचं कन्यादान होणार नसून त्या कन्यादानाच्या प्रसंगीं अनेक वीरांसह भीष्माला आपल्या प्राणांचं उदक सोडावं लागेल.

भीष्मः—शाल्वा ! इतर प्रसंगीं तुझी समरजिज्ञासा या भीष्मानं मोठ्ठी कौतुकानं पुरविली असती. भीष्माच्या खड्गाच्या प्रभावाचा तुला थोडासा अनुभव जालाच आहे. शाल्वा ! भीष्माच्या कमरेला लटकणाऱ्या एका खड्गाच्याच आधारावर काशीराजाच्या राजसभेत सर्व राजाधिराजांना मी युद्धाचं आव्हान केलं. भीष्माच्या खड्गाची तीक्ष्णता त्याच्या ययोमानाने बोधट झालेली नाही; याचा प्रत्यय येण्याकरितांच त्यावेळीं मीं सर्वांना युद्धाचं आव्हान केलं. नटून यटून राजकन्यांच्या हातांतील पुष्पहाराला लालचावलल्या राजाधिराजांच्या कंठांत त्यावेळीं सुंदर राजकन्यांनीं आपली कोमल पुष्पमाला घालण्याऐवजीं भेसूर काळानं मात्र मिठी मारिली असती ! भीतीनं भेदरून गेलेल्या त्या भैकड अधि-

राजाप्रमाणं स्वस्थ न बसतां, ज्यावेळीं तूं आपली समशेर काढून क्षत्रियोचित समरकर्मास प्रवृत्त झालास, त्यावेळीं मला तुझं साभिमान कौतुक वाटलं ! काशी-राजाची इभ्रत राखण्यासाठीं तूं केलेली समरकर्माची पराकाष्ठा मी विसरलों नाहीं. पण यावेळीं क्षात्रवृत्तीच्या भ्रामक कल्पनेला आपल्या प्रेमाचा तूं नाहक बळी देत आहेस.

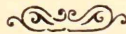
शाल्वः—प्रेम ! तुझ्या सारख्या ब्रह्मचारी जरठापेक्षां प्रेमाची योग्यता यां शाल्वाला अधिक कळते. अंबेच्या प्रेमाच्या एका शब्दांत किती जादू भरलेली आहे हे मी जाणून आहे. अंबेवरील प्रेमानं या शाल्वाच्या रोमरोमांत जर संचार केला नसता, तर अंबाहरणानं हा शाल्व इतका चिडलाच नसता. पण अंबेच्या प्रेमाच्या मोहाला बळी पडून क्षात्रवृत्तीला तिलांजली देण्यापेक्षां अंबेच्या प्राप्तीसाठीं क्षात्रवृत्तीची शिकस्त करून स्वर्गलोकीं अंबेच्या स्वयंवराला हजर राहण्यांत या शाल्वाला भूषणच वाटेल.

भीष्मः—शाल्वा ! तुझ्या वारवृत्तीबद्दल या वृद्ध भीष्माला माठं कौतुक वाटतं-क्षात्रवृत्तीला पारखे होऊन ऐहिक ऐश्वर्य व डामडौल यांतच भूषण मानणाऱ्या आजकालच्या नामधारी राजाधिराजांनीं हे आर्यावर्त गजबजून गेले आहे. काशीराजाच्या सभामंडपांत त्यांच्या दर्शनानं विटलेलं माझं मन, या तुझ्या वीरवृत्तीनं प्रफुल्लित केलं ! परमपूज्य शांतनुमहाराजांच्या कृपेनं इच्छामरणी झाल्याबद्दल या भीष्माला आज दुःख व आनंद यांच्या कैचीत सांपडल्याप्रमाणं वाटत आहे. द्वंद्वयुद्धांत तुझ्यासारख्या अद्वितीय योध्यानं समर-कर्माची शर्थ केली, तरी देखील त्यांत त्याला यश येणं शक्य नाहीं. यामुळं मला वाईट वाटतं. त्याचप्रमाणं तुझ्याशीं द्वंद्वयुद्ध करितांना अंबेला-माझ्या धर्म-कथ्येला—तुझ्यासारखा वीरपति अर्पण करून तिला सौभाग्यदान देण्याचं पुण्य-कर्म करण्याची त्यामुळंच मला सवड मिळत आहे, म्हणून मला आनंद होतो. (आपलं खड्ग काढून) शाल्वा ! तुझ्या समक्ष हा वृद्ध भीष्म या खड्गाचा तुझ्या हातानं माझ्या शरिराला स्पर्श होतांच आपला देह ठेवणाऱ्या इच्छा प्रगट करीत आहे. शांतनुमहाराजांनीं दिलेल्या इच्छामरणाला यापेक्षां पुण्यकारक सांधे पुढे येण्याची शंका असल्यामुळं हे खड्ग मी तुला अर्पण करितों (खड्ग काढून त्याच्यापुढे टाकतो) या खड्गानं माझ्याशीं द्वंद्व कर, म्हणजे आपले दोघांचेही हेतु सिद्धीस जातील.

शाल्वः—(खड्ग घेण्याचें नाकारून) भीष्मा ! तुझ्या दृष्टीने तुझा आत्म-यज्ञ योग्य असेल, पण असलं खड्ग घेऊन तुझ्याशीं द्रंद्रयुद्ध करणं क्षात्रधर्माला त्याज्य आहे. अशा अटीवर तुझ्याशीं द्रंद्रयुद्ध केले, तर स्वर्गातून माझे पूर्वज माझा विकार करतील. हा शाल्व आपला अपमान भीष्माच्या रक्तानं धुवून टाकण्यास उत्सुक असला, तरी देखील त्यासाठी तो क्षत्रियोचित मार्गाचाच स्वीकार करील. तुझ्या या खड्गानं तुझ्याशीं द्रंद्र करून एखाद्या सामान्य मारेकऱ्याप्रमाणे तुझ्यासारख्या उदार वीराचा खून करण्याचं काम या शाल्वाच्या हातून होणं शक्य नाही. या शाल्वाचं भीष्माशीं असलेलं वैर तत्वाचं आहे. व्यक्ति या नात्यानं वृद्ध भीष्म या शाल्वाला केव्हांही वंदनीयच आहे. आपल्या शब्दाला मला मान देतां येत नाही, याबद्दल मला क्षमा करा. देवी अंब्रेला घेऊन हस्तिनापूरला जा. स्वयंवरप्रसर्गा काशीराजाच्या सभामंडपांत जितक्या उत्सुकतेनं हा शाल्व शिरला तितक्याच उत्सुकतेनं अंब्रेच्या प्राप्तीसाठीं हस्तिनापूरच्या प्रशांत मैदानावर शत्रुसेनेच्या खड्गांनीं उभारलेल्या रणमंडपांतही शिरण्यास हा शाल्व सिद्ध आहे. अंब्रेच्या पवित्र प्रेमासाठीं सम्राट विचित्रवीर्यच काय, पण प्रत्यक्ष इंद्राशीं देखील दोन हात करण्यास हा शाल्व मार्गे घेणार नाही.

(पडदा पडतो.)

प्रवेश ५ वा.

स्थळः—शाल्वाच्या डेऱ्यांतील एक भाग.

पात्रेः—अंबा व भीष्म

अंबाः—आज सकाळपासून मला हीं अशुभचिन्हं कां बरं होतात ? येतांना चाटेंत रानमांजर आडवं गेलं. एक मृग आणि हरिणी आनंदानं क्रीडा करति असतां एकाएकीं पारध्याच्या बाणानं चुकून हरिणी घायाळ झालेली दिसली. तिच्या त्या विकल स्थितींत मृगाकडे तिनें लावलेली टक माझ्या नेत्रांसमोरून हलत नाही. तिच्या त्या दीन मुद्रेंत ब्रह्मांडांतील सर्व कारुण्य एकवटलं होतं. पण आश्चर्य हे कीं, इतक्या करुण मुद्रेंत ती त्या मृगाकडे पाहात असतांना त्यानं मात्र आपली नजर तिच्याकडे फिरविली नाही. आपल्या सहचारिणीची ती करुण

दृष्टी पाहण्याचा धरिच होत नव्हता. स्थिर दृष्टीनं आकाशाकडे लागलेली त्याची नजर त्या हरिणीच्या शेवटच्या उसाशानं मात्र तिच्याकडे वळली. पण डोळ्याचं पातं लवतं न लवतं तोंच पारध्याच्या कठोर बाणानं त्याचा अंत झाला ! त्या मृगाच्या शेवटच्या नजरेंत सगळं ब्रह्मांड भरलं होतं. कितीदा तरी यत्न केला, पण ती नजर कांहीं डोळ्यांपुढून हालत नाहीं. दोन प्रेमी जीवांचा तो झालेला घात पाहून माझ्या हृदयाला धक्का बसला. देवाच्या दयेच्या जगांत शिकारीच्या आसुरी व्यसनानं दोन प्रेमी जीवांचा झालेला तो घात—

(भीष्म प्रवेश करितो.)

भीष्मः—अंबे ! या भीष्माला क्षमा कर ! शुद्ध हेतूने केलेल्या अंबाहरणाचा शेवट असा दुःखमय होईल ही गला कल्पनाही नव्हती. शाल्वाचं प्रेमळ हृदय—

अंबाः—बोला, महाराज ! बोला. शाल्वाच्या प्रेमळ हृदयाचा उल्लेख करून असे थांबलां कां ? माझं मन मी वज्राप्रमाणं कठोर केलं आहे. शाल्वांना मी कायमची अंतरल्ये हें आपल्या चेहऱ्यावरून मला स्पष्ट दिसतं आहे. शाल्वाचं प्रेमळ हृदय—

भीष्मः—क्षात्रवृत्तीच्या भ्रामक कल्पनेनं धरिच झालं आहे. बलात्कारानं हरण करून नेलेल्या अंबेचा स्वीकार करण्याचं शाल्वानं नाकारलं !

अंबाः—हृदया ! असं धडधडू नकोस. सुखच्या पायघड्या घालून संसाराचा प्रवास करण्याचं तुझं मनोराज्य ढासळून, दुःखाच्या कटकमय उजाड प्रदेशांतून वणवण करण्याचं तुझ्या नशिबी आलं म्हणून निराशेनं असं उडूं नकोस. (अंगांत संचरल्यासारखे करून) अग वाई ! मला असं काय होतंय ! हृदयाची जर ही कालवाकालव थोडा वेळ अशीच राहिल तर मला खात्रीनं वेड लागेल. महाराज ! आपण; आपण वरं ! या सर्व अनर्थाला कारण आपण ! राजकारणाच्या महत्वाकांक्षेनं आसुरी क्षात्रवृत्तीचा आश्रय करून माझ्या सुखांत आपण झालाहल कालवलं !! भीष्मा ! ऐक ! वाचेनं व मनानं ही अंबा जर पूर्ण शाल्वमय झाली असेल, तर हिच्या प्रेमसर्वस्वाचा उच्छेद करणाऱ्या भीष्माचा त्याच आसुरी क्षात्रवृत्तीनं ही अंबा उच्छेद करील ! पतिव्रतेचा शाप विफल होत नसतो हें लक्षांत ठेव !

भीष्मः—देवि ! पतिव्रते ! अंबाहरणानं चुकून झालेल्या अपराधाला प्रायश्चित म्हणून मी तुझा शाप ग्रहण करितों. भग्नमनोरथ झालेली साध्वी अंबा,

शिखंडीच्या रूपानं कुरुक्षेत्रावर या वृद्ध भीष्माला देहांतप्रायश्चित्तानं अंबाहरणाच्या दोषापासून मुक्त करील. देवि ! तुझ्या शापाला इच्छामरणी व सत्यवचनी भीष्माचं पूर्ण पाठवळ आहे. अंबेचं, माझ्या धर्मकन्येचं, शाल्वानं पाणिग्रहण करावं म्हणून हा इच्छामरणी भीष्म द्वंद्वयुद्धांत शाल्वाच्या हातून देहांतप्रायश्चित्त घेण्यास कबूल होता. पण क्षात्रवृत्तीच्या शाल्वाला असलं द्वंद्व अधर्माचं वाटल्यामुळं माझा नाइलाज झाला. माझ्या प्राणाच्या मोलानं माझ्या धर्मकन्येला जर मला सुखी करितां आलं असतं, तर त्यांत या वृद्ध भीष्माला आनंदच वाटला असता. पण शाल्वाच्या क्षात्रवृत्तीच्या पावित्र्यापुढें माझा नाइलाज झाला. (भीष्म स्तब्ध राहतो.)

अंबा:—(शुद्धीवर आल्यासारखें करून) अरे, देवा ! मीं हें काय केलं ? भीष्मासारख्या उदार अंतःकरणाच्या महात्म्याला मी दुष्टेनं शाप दिला. महाराज, मला क्षमा करा ! कोणत्या तरी दैवी शक्तीनं अंबेच्या जिव्हामीं बसून तिच्याकडून हें धोर पातक करविलं ! अहाहा ! केवढं हें उदार हृदय ! पुण्यप्रतापी शांतनु-महाराजांच्या आशिर्वादानं इच्छामरणी झालेल्या या निःस्वार्थी महात्म्यानं केवळ आपल्या धर्मकन्येचा शाप खरा करण्यासाठीं आपल्या सत्यवचनी वाणीनं आपला आत्मयज्ञ केला ! महाराज, असल्या महात्म्याच्या मृत्यूला कारणीभूत होणारी अंबा ज्या शिखंडीचं रूप घेईल, तो शिखंडी यावच्चंद्रदिवाकरौ त्रैलोक्यांत अपकीर्ति पावो असा मी स्वतःला शाप घेत्यें.

भीष्म:—अंबे, साध्वि, व्यर्थ दुःख करूं नको. विधिघटनेप्रमाणं घडणाऱ्या भावी गोष्टींचा चित्रपट माझ्या ज्ञानदृष्टीला स्पष्ट दिसत आहे. भवितव्यतेप्रमाणें घडून येणाऱ्या कुरुक्षेत्रावरील माझ्या मृत्यूचा चित्रपट पहा ! अजून जन्माला न आलेल्या त्या धनुर्धारी पार्थाचं गांडीव धनुष्य मला स्पष्ट दिसत आहे. भक्तीनं बद्ध झालेल्या भगवान् श्रीकृष्णानं आपल्या भक्तासाठीं, या भीष्मासाठीं, आपली प्रतिज्ञा भंग करून याला कीर्तिरूपानं अमर केलं आहे. तुझ्या दुसऱ्या शापानं तिरस्करणीय अशा क्लीबाच्या रूपानं शिखंडी माझ्या समोर उभा आहे. क्लीबावर शस्त्रप्रहार न करण्याचा या भीष्माचा निर्धार असल्यामुळं, तो बघ धनुर्धर पार्थ कृष्णाज्ञेनं शिखंडीच्या आड उभा राहून आपल्या प्रखर वाणांनीं या भीष्माचा देह छिन्नविछिन्न करित आहे. अंबे ! पुढें घडणाऱ्या अपरिहार्य गोष्टी घडून येण्याच्या कार्मीं भगवंतांनीं तुला निमित्तमात्र केलं आहे. तुला यांत खेद कर-

ण्याचं कांहींच कारण नाही. वाळे ! तूं स्वतः शाल्वाकडे जा ! तुझ्यावर असलेल्या एकनिष्ठ प्रेमानं शाल्वाची क्षात्रधर्माची भ्रामक कल्पना कदाचित् दूर होईल. तुझ्या पवित्र प्रेमानं सुखमय झालेला तुझा भावी चित्रपट योग्य वेळीं तुझ्या ज्ञानचक्षूल्या दिसेल, असा मी तुला आशिर्वाद देतो. आतां तूं शाल्वाची भेट घे. मला हस्तिनापूरला या क्षणीं गेलंच पाहिजे. (भीष्म जातो, पडदा पडतो.)

प्रवेश सहावा.

स्थलः—हस्तिनापुराजवळ पडलेला शाल्वाचा तळ.

पात्रे—शाल्व व अंबा.

शाल्वः—कठोर विचारांचं आसुरी तांडव बंद व्हावं, म्हणून डेऱ्यांतून बाहेर पडलो खरा, पण माझ्या चित्तवृत्तीप्रमाणंच भयाण असलेल्या या निसर्गाच्या देखाव्यानं, माझ्या हृदयाचं थडगं उकरून, गाडलेल्या प्रेमाचं पिशाच माझ्या मनश्चक्षूंपुढं उभं केलं ! या काळ्याकुट्र मेघाचं निर्दयपणानं हृदय चिरीत असतांना विकट हास्य करणारी ही विशुद्धता, माझ्या हृदयाची शकलं करून बाहेर पडणाऱ्या निष्ठुर निराशेइतकीच राक्षसी वाटते ! मेघा ! तुझ्या हृदयाचे शतशः तुकडे होत असतां, त्या तीव्र वेदनांनीं कर्णकठोर किंकाळ्या फोडून तुझं असह्य दुःख तुला व्यक्त तरी करितां येतं; पण वडवानलाच्या आगोनें काळीज करपून जात असतां, चेहऱ्यावर यतिकचित्ही दुःखाची छटा दाखविण्याची मुभा नसलेल्या महासागराप्रमाणं, पेटलेल्या हृदयाची आग या शरिरांत जिवंत ठेवून जगांत हालचाल करणाऱ्या शाल्वाच्या वेदना, त्यांनं क्रोणल्या रूपानं व्यक्त कराव्या ? पर्जन्याच्या रूपानं अश्रु गाळून तुझं दुःख तुला हलकं तरी करितां येतं. पण दारुग निराशेनें माझ्या नेत्रांतील सर्व मार्दव शोषण करून घेतल्यामुळं तारवटलेल्या नेत्रांपुढं अंबेची मूर्ति—(इतक्यांत अंबा प्रवेश करिते व शाल्वाचे पाय धरिते.)

अंबाः—महाराज—(शाल्वाकडे टक लावते.)

शाल्वः—(तोंड फिरवून) अंबे ! हृदयेश्वरी, देवि ! या दुर्दैवी शाल्वाकडे इतक्या प्रेमार्द्र नजरेनें पाहूं नको. माझ्या वाणानं जखमी झालेली सिंहीण माझ्या

कंठाचा घोट घेण्याकरितां मजवर झडप घालीत असतां, त्वेषानं बेभान झालेल्या तिच्या क्रुद्ध मुद्रेकडे मी बेफिकीरपणानं पाहूं शकेन. मेघाचं पोट फाडून माझ्याच-कडे धांवत येणाऱ्या विद्युल्लतेच्या जाज्वल्य तेजाकडे मी निश्चलपणानं टक लावूं शकेन. कृतांताच्या प्राणघातक कठोर नजरेला मला नजर भिडवितां येईल. पण प्रेमानं आर्द्र झालेल्या माझ्या हृदयेश्वरीच्या नयनाब्जाकडे पाहण्याचा मला धार होत नाही !

अंबाः—(रडत) महाराज ! माझ्या हृदयसागराला प्रेमाची भरती आण-णारा आपला मुखचंद्रमा असा दूर करूं नका. त्याच्या दर्शनानं होणाऱ्या अंतः-करणाच्या खळबळीनं, या अंबेचे प्राण नेत्रावाटे बाहेर पडूं लागले तर त्यांत या दुर्दैवी अंबेला आनंदच होईल. महाराज ! प्रेमाच्या जहरी सुधेनं व्रह्मिलेल्या मनो-वृत्तींत कठोर कालाचा प्रेमळ हात पंचप्राण ओढून नेत असतां अननुभूत असं दुःखपूर्ण सुख मला अनुभवूं द्या ? आपल्या शरिराच्या अणुरेणूत स्वैर संचार करणारी अंबेची मूर्ति, क्षात्रवृत्तीच्या कठोर कर्तव्याच्या समशेरीनं छिन्नविच्छिन्न होत असतां, दुःखातिशयानं उकलून येणारं आपलं प्रेमळ अंतःकरण आपल्या नेत्रावाटे बाहेर पडत असतं, मला तें डोळे भरून पाहूं द्या ! स्वर्गीय प्रेमाचा हा असला देखावा या मृत्युलोकावर पाहण्याचं भाग्य एखाद्याच व्यक्तीच्या वांट्याला येतं ! जड देहाच्या कठोर बंधनानं जखडलेल्या स्वर्गीय प्रेमाचा काल्पनिक कर्तव्याच्या कठ्यारीनं खून करीत असतां, निर्भय अंतःकरणानं नेत्रा-वाटे अश्रूंच्या रूपानं संकलित झालेलं तें स्वर्गीय प्रेम, स्वर्गाच्या तेजोलहरींत विरून जाण्यापूर्वी मला माझ्या नजरेत साठवूं द्या. माझ्या जिवाचा ठेवा, माझी पुण्याई, माझ्या नजरेदेखत यक्ष किन्नर लुटून नेत असतां मला तें कसं सहन होईल ?

शाल्वः—अंबे ! शतशः विदीर्ण झालेल्या या शाल्वाच्या हृदयाच्या देवि ! तुझ्या रूपानं प्रत्यक्ष कल्पवृक्ष पायाशीं धाव घेत आला असतां त्याची नजरं चुकविण्याचं माझ्यासारखं दुर्भाग्य आजपर्यंत या पृथ्वीतलावर कोणाच्या वांट्यास आलं असेल काय ? स्वर्गाच्या शुद्ध वातावरणांत भरारी मारणारं शाल्वाचं प्रेम, क्षात्रवृत्तीच्या कठोर कर्तव्याच्या जहरी नजरेनं काळवंडून गेलं ! ओठाशीं नेलेल्या सुधेच्या पेल्याला कठोर दुर्दैवानं ठोकर मारून या शाल्वाच्या आयुष्यांत काल-कूट कालविलं ! हृदयेश्वरीच्या पायाशीं पूर्वी प्रणययाचना करितांना इंद्रादि देव-

त्तार्नी या शाल्वाचा हेवा केला असेल, त्या शाल्वाची तीच हृदयस्थ देवि आज त्याची प्रणययाचना करित असतां, आपली नजर फिरवितांना या शाल्वाला होणाऱ्या अनंत वेदनांची कल्पना, हृदयेश्वरि, तुझ्याशिवाय दुसऱ्याला कशी होणार ? देवि ! निमिषमात्र तुझ्या प्रेमपूर्ण नजरेला जर शाल्वाची नजर भिडली, तर क्षात्रधर्माचित कर्तव्यापासून तो खात्रीनं पराङ्मुख होईल, या धास्तीनं माझे स्वर्गस्थ पूर्वज माझ्या कठोर कर्तव्याची जाणीव देण्याकरितां येथे आलेले मला दिसत आहेत. रणधुरंधर पूर्वजांपासून वंशपरंपरेनं कमरेला लटकलेली माझी पवित्र समशेर, माझ्या कर्तव्य पराङ्मुखतेच्या—अधःपाताच्या—धास्तीनं थर थर कांपत आहे !

अंधाः—महाराज ! ज्या पवित्र खड्गाला या दुर्दैवी अंबेच्या अस्तित्वानं अधःपतनाची धास्ती वाटते, त्याला कायमवं निर्धास्त होण्याकरितां या अंबेच्या हृदयाच्या म्यानांत थोडा वेळ राहू या. माझ्या प्रेमळ हृदयाचं साम्राज्य माझ्या हृदयेश्वराच्या पवित्र खड्गाला अर्पण करण्यांत मला धन्यताच वाटे (त्याच्या कमरेच्या संमशेरीला हात घालते.)

शाल्वः—(तिचा हात धरून) देवि ! काय हें ? पितरांनो ! बोला ! कर्तव्यपालनासाठीं अनेक तऱ्हेचे आत्मयज्ञ तुम्हीं केले असतलि; अनेक तऱ्हेच्या शारीरिक आपात्ति तुम्ही आनंदानं सहन केल्या असतलि; कठोर कर्तव्यपालनांत आपल्या प्राणांची आहुतिही दिली असेल; पण कर्तव्याच्या कठोर यज्ञांत स्वर्गीय, निर्मल, पवित्र प्रेमाची आहुति देण्याचा प्रसंग तुमच्यापैकीं एकावर तरी आला होता का ? स्वर्गीय सौंदर्य, कीं काल्पनिक कर्तव्य ? (विचार करितो) बस ! या शाल्वाचा निश्चय कायम ठरला. लाडके ! तुझ्या स्वर्गीय सौंदर्याच्या महासागरांत क्षात्रधर्माच्या काल्पनिक कर्तव्याला मी कायमची जलसमाधि देतो. (तलवार हातांत घेऊन) जा. कर्तव्याच्या काल्पनिक जादूनं भारून टाकणाऱ्या जादुगारिणि ! या शाल्वाच्या पुन्हां नजरेस पडूं नकोस (तलवार फेंकून देतो) निघा—पितरांनो ! चालते व्हा ! स्वतः स्वर्गमुखांत लोळत असतां काल्पनिक कर्तव्याचं पिशाच माझ्या मनश्चक्षुपुडं उजं करून दुःखाच्या महासागरांत मला कायमची जलसमाधी देण्याची तुमची राक्षसी हौस मी पुरवीत नाहीं. रोम-रोमांत सौंदर्यानें भरून गेलेली माझ्या अंबेची सुंदर मूर्ति दूर लोढून तुमच्या कुलकीर्तीच्या काल्पनिक हडळीला कवटाळून बसण्याइतका हा शाल्व मूर्ख

नाहीं. ये, लाडके ! तुझ्या सौंदर्याने मारून गेलेल्या या शाल्वाला कडकडून भेटः
(तिला आलिंगन देण्यास जातो; ती दूर सरते.)

अंबाः—थांबा ! महाराज, आपण कोण आहांत ? आपल्याकडे पाहिलं
म्हणजे मला माझ्या हृदयेश्वराची आठवण होते. पण माझ्या हृदयेश्वराचा
देह धारण करून या अंबेच्या पवित्र प्रेमाची विटंबना करणारे
आपण कोण ?

शाल्वः—लाडके ! आनंदातिशयानं तुला भ्रम झाला आहे. हा पहा तुझा
दास शाल्व तुझ्यापायाशीं प्रणययाचना करित आहे (गुडघे टेकतो)

अंबाः—उठा ! महाराज, उठा ! मला भ्रम झाला नाही. या अंबेच्या हृत्पट-
लावर कोरलेली आपली दिव्य मूर्ति आपल्या पितरांबरोबरच हळूहळू वातावर-
णांत विरून गेली. माझ्या हृदयाचं सिंहासन रिकामं झालं. आपल्यानेत्रांतील ज्या
दैवी तेजानं या अंबेच्या आत्म्याचं आकर्षण केलं होतं, तें दैवी तेज लुप्त झालं.
महाराज ! आपल्या जडदेहाच्या सौंदर्यानं मोहित होऊन आपली प्रणययाचना कर-
ण्याकरितां ही अंबा आलेली नसून, आत्म्याचा विकास करणाऱ्या स्वर्गीय प्रेमा-
च्या सुधेचं आकंठ पान करण्याकरितां आली होती जड देहाच्या बंधनानं जख-
डून गेलेल्या आत्म्याला, पवित्र प्रेमाच्या दर्शनानं आपल्या बंधनाचा विसर
पडून, ज्यावेळीं तो अनंताशीं एकरूप होतो, त्यावेळचं त्याचं मनोहररूप पाहण्या-
करितां मी आल्यें होत्यें. विनाशी सौंदर्याने उत्पन्न झालेल्या विकारी प्रेमानं या
अंबेच्या आत्म्याची तृप्ति होणें शक्य नाही. महाराज ! पवित्र प्रेमानं बेभान
होऊन आत्म्याला जखडून टाकणारं देहाचं बंधन तोडून टाकून आपल्या स्वर्गीय
प्रेमांत समाधि घेण्याकरितां ज्या पवित्र खड्गाचा मी आश्रय करणार होत्यें,
तेंच खड्ग मी आपल्या हातीं पुन्हां देत्यें—(शाल्वानें टाकलेली तरवार उचलून)
याच्या स्पर्शानं आपल्या हृदयांतील पवित्र प्रेमावर आलेलं विकाराचं पटल दूर
होऊन माझ्या हृदयेश्वराचं मला दर्शन होईल. (तलवार त्याच्या हातांत देते)
ध्या, महाराज ! हें आपल्या पूर्वजांचं पवित्र खड्ग ध्या. याचा स्पर्श होतांच
आपल्या अधःपतनानं हताश होऊन गेलेल्या आपल्या पितरांबरोबर नाहींसं
झालेलं आपलं दैवी तेज, आपल्या डोळ्यांत पुन्हां चमकूं लागेल,
व यक्षकिंनरांनीं लुटून नेलेलं या अंबेचं प्रेममांडार तिला
परत मिळेल !

शाल्वः—(गर्हिवरून) अहा ! देवि ! या शाल्वाच्या शुद्ध प्रेमांत गुप्तरूपाने संचार करणारं विकारी प्रेम आपल्या अलौकिक स्पर्धेत्यागानं भस्म करून तूं याला नवजीवन दिलंस ! तुझ्या पवित्र प्रेमाच्या पुण्याईनं आज हा शाल्व धन्य झाला. देवि ! आतां या शाल्वापासून अंबेचं हरण कोण करणार ? अंबेच्या विनाशी देहापासून मुक्त झालेलं अंबेचं दिव्य प्रेम, शाल्वाच्या पवित्र प्रेमांत एकरूप होऊन भ्रमर झालं.

अंबाः—(आनंदाने) महाराज, अनंत जन्मांत केलेल्या तपश्चर्येचं फळ मला आज मिळालं ! विकारी प्रेमाच्या जादूनं भारून गेलेल्या मृत्युलोकावर, स्वर्गीय प्रेमाची गंगा आपून आपण भगीरथालाही लाजविलं. महाराज ! महात्मा भीष्माच्या आशिर्वादानं आपल्या स्वर्गीय प्रेमानं रंगलेला अमर चित्रपट माझ्या ज्ञानदृष्टीला स्पष्ट दिसत आहे. शाल्वाच्या विनाशी देहापक्षां अनंतपटीनं मोहक असा शाल्वाचा आत्मा या अंबेच्या आत्म्याशीं एकरूप होऊन या विश्रंतील प्रत्येक वस्तूंत आपलं रूप पहात आहे. पहा पहा ! महाराज ! प्रेममय परमेश्वराचं हें प्रेमी विराटरूप पहा ! प्रेम-प्रेम ! अणुरेणूंत स्वैर नर्तन करणारं हें स्वर्गीय प्रेम पहा ! धन्य, धन्य, आज मी धन्य झाल्ये ! भक्तियोग, कर्मयोग, ज्ञानयोग त्याचप्रमाणे अंबेचा हा “ प्रेमयोग ” त्याच प्रेममूर्तीकडे तिला नेत आहे. ज्या ज्या पदार्थावर नजर जाते, त्या त्या पदार्थाच्या अंतर्भासां मला शाल्वअंबेची आनंदी जोडी अवतारी राधाकृष्णाच्या जोडीप्रमाणे खेळतांना दिसते ! महाराज ! पहा, पहा, जडदेहाच्या अंधनांतून मुक्त झालेल्या आत्म्यांचा हा स्वर्गीय महोत्सव पहा ! धवलचंद्रिकेच्या कोमलकिरणांचा गोफ करून, नक्षत्रांच्या टिपच्या हातांत घेऊन, नादब्रह्माच्या तालावर चाललेली ही प्रेमी आत्म्यांची रासक्रीडा पहा ! मध्यभागी उभ्या असलेल्या राधाकृष्णाच्या जोडींत एकरूप होऊन गेलेली शाल्वअंबेची जोडी कल्पांतापर्यंत यापुढे अशीच गुंगत रहाणार ! (समाधी लागते).

शाल्वः—(गुडघे टेकून व हात जोडून) अहाहा ! काय हें स्वर्गीय प्रेम ! देवि ! आपल्या दिव्य प्रेमानं या शाल्वाचा तूं उद्धार केलास. माझ्या नेत्रांवर आलेल्या विकारी प्रेमाचा मोह दूर झाला. देवि ! यापुढे या शाल्वाचा मर्त्य देह जरी या जगांत कांहीं काल संचार करित राहिला, तरी या शाल्वाचा आत्मा अंबेच्या या प्रेमसमाधीतच डोलत राहिल.

(पडश पडतो.)

प्रेमयोग ऊर्फ अंबाहरण नाटक समाप्त.

CO-OPERATIVE BOOK STALL

Budhwar 21, Poona.

सहकारी ग्रंथशाळा, पुणे.

पत्ता:—बुधवार २१, न्यू पूना कॉलेज, पुणे.

वरील नांवाचें दुकान सहकारी तत्त्वावर ता. १ मार्च १९२३ पासून चालू केलें आहे. उद्देश विद्यार्थ्यांना लागणारीं पुस्तकें शक्य तितकीं स्वस्त द्यावी व दलाली ऊर्फ कमिशनचा अंश विद्यार्थी व शिक्षक यांचेच कारणी लावावा. आजपर्यंत सुमारे ६००० रु. ची विक्री झाली. शाळा व कॉलेजे यांस लागणारीं सर्व पुस्तकें मिळून शिवाय हरिभाऊंच्या कादंबऱ्या, अमात्यांची राजनीति, औद्योगिक सहकारिता इत्यादि उपयुक्त ग्रंथहि मिळण्याची सोय केली असून, शक्य झाल्यावर स्वतंत्र पुस्तकेंहि छपावयाचा विचार आहे.

व्यवस्थापक.

लेंभे यांची कविता (भाग पहिला.)

कविवर्य लेंभे यांची कवि म्हणून किती श्रेष्ठ दर्जाची योग्यता आहे हे कोणास सांगावयास नकोच. भाषेच्या दृष्टीने अभ्यास करण्यासारखे हेच अलिकडच्या काळांत पहिले कवि झाले. किंमत एक रुपया. ट. स्व. निराळा.

केशवसुत

यांत केशवसुताच्या काव्याचा निरनिराळ्या बाजूने विचार केलेले ७१८ निबंध असून ते सुप्रसिद्ध विद्वानांनी लिहिले आहेत. किंमत एक रुपया. ट. स्व. निराळा.

काव्यरत्नाकर

यांत इंग्रजीमधील गोल्डन ट्रेझरीच्या धर्तीवर इ. स. १९२३ अखेरपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या अत्युत्कृष्ट काव्यांचा संग्रह आहे. हे एक पुस्तक घेतलें म्हणजे इतर कोणतेही पुस्तक वाचावयास नको. किंमत एक रुपया ट. स्व. निराळा.

काव्य-प्रसारक मंडळ, ठाणे.

सारस्वत प्रसारक मंडळ, ९८८ सदाशिव, पुणे.

कलमपराग

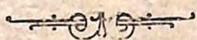

(केशवराव सोनाळकरांची समग्र कविता)

“ प्रेमयोग ऊर्फ अंबाहरण ” आणि “ अमृततुषार ” या पुस्तकाचे कर्ते लोकविख्यात कवि केशवराव सोनाळकर यांचे हे समग्र कवितेचे पुस्तक असून ते इतके सुंदर छापले आहे की मराठीमध्ये इतके सुंदर छापलेले कवितेचे पुस्तक दुसरे नाहीच. पण बाह्यांगापेक्षा त्यांतील काव्य इतकी सुरुवात आहेत की शेकडों वेळा वाचली तरी तृप्त होत नाही. पुस्तक आजच उपलब्ध.

किंमत दीड रुपया ट. ख. निराळा.

कमलावरांची कविता

गांत, नाता फडणीस, धनाजी, सह्याद्रीनिवाले हिरा यादि हृदयस्पर्शी ऐतिहासिक पोवाडे; तुझे वंदे म्हणजे स्वर्गसोपान, ताजमहाल आणि तीर्थ ही जागा, तुझे नांव घेऊन, इत्यादि हृदयंगम नाट्यसुनीते गांत संग्रहित केली असून पुस्तकाची छपाई फार सुरेख आहे.

किंमत आठ आणे. ट. ख. निराळा.

(१) काव्यप्रसारक मंडळ, ठाणे,

(२) सारस्वतप्रसारक मंडळ, १८८ सदाशिव पेठ, ठाणे.